

САЙЛАУДЫ БАҚЫЛАУ ЖӨНІНДЕГІ МИССИЯ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ – Кезектен тыс парламент сайлауы, 19 наурыз 2023 ж.

АЛДЫН АЛА НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТҰЖЫРЫМДАР ТУРАЛЫ МӘЛІМДЕМЕ

АЛДЫН АЛА ТҰЖЫРЫМДАР

2023 жылғы мерзімінен бұрын парламенттік сайлау Қазақстанды халықаралық стандарттар мен ЕҚЫҰ міндеттемелеріне сәйкес сайлау өткізуге жақындату мақсатында өткен реформалар сипатында өтті. Заңнамаға енгізілген түзетулер ДИАҚБ алдыңғы бірқатар ұсыныстарын ескеріп, сайлаушылардың таңдау жасау мүмкіндігін ұлғайтты, алайда демократиялық сайлауды өткізуге жеткілікті негізді қамтамасыз ету үшін нормативтік-құқықтық базаны одан әрі өзгерту қажет. Атап айтқанда, Конституциямен кепілдендірілген негізгі бостандықтарды жүзеге асыруға шектеулер сақталуда және кейбір саяси топтарға әлі де саяси партиялар ретінде сайлауға қатысуға рұқсат етілмейді. Сайлау саяси өмірге бәсекелестік элементтерін әкелгенімен, әртүрлі әкімшілік кедергілер бірқатар өзін-өзі ұсынған кандидаттар үшін сайлау науқаны шеңберіндегі мүмкіндіктердің теңдігіне теріс әсер етті. Тіркеуден шығару тәжірибесі кандидаттардың сайлау алдындағы жарысқа одан әрі қатысуына қатысты белгісіздік тудырды. Жалпы сайлау жарысына қатысушылар белсенді және еркін науқан жүргізді, дегенмен бұқаралық ақпарат құралдарында науқанның үстірт жариялануы және өзін-өзі цензураның кең таралуына байланысты сыни репортаждардың болмауы сайлаушылардың саналы таңдау жасау қабілетін төмендетті. Сайлау әкімшілігі жақсы дайындалып, жалпы дауыс беру біркелкі ұйымдастырылғанына қарамастан, айтарлықтай процедуралық бұзушылықтар байқалды, дауыстарды санау және қорытындылау кезінде маңызды кепілдіктер жиі ескерілмеді, бұл процестің ашықтығына нұқсан келтірді.

Соңғы парламенттік сайлаудан бері сайлау бойынша нормативтік-құқықтық базаға ДИАҚБ-ның бірнеше бұрынғы ұсынымдарын, соның ішінде Мәжілістегі барлық орындардың тікелей сайлануын қамтамасыз етуді, өзін-өзі ұсынған кандидаттарға сайлауға қатысуға мүмкіндік беруді, партияларды тіркеу талаптарын жеңілдетуді және сайлаушылар шегін 7-ден 5 пайызға дейін қысқартуды қоса алғанда, ескеретін ауқымды өзгерістер енгізілді. Дегенмен, бейбіт жиналыстар, пікір білдіру және бұқаралық ақпарат құралдарының негізгі бостандықтарына қатысты басым ұсынымдар әлі орындалмай отыр. Сайлау процесінің бірқатар негізгі аспектілеріне қатысты заңнамалық база әлі де халықаралық стандарттарға және ЕҚЫҰ демократиялық сайлау жөніндегі міндеттемелеріне толық сәйкес келмейді.

Сайлауға дайындық тиімді және белгіленген мерзімде жүргізілді. Орталық сайлау комиссиясы (ОСК) тұрақты түрде тікелей эфирде отырыстар өткізіп, шешімдерін жедел жариялап, ашықтықты көрсетті. Дегенмен, іс жүзінде нәтижелер ресми отырыстар басталғанға дейін талқыланды, бұл шешім қабылдау процесінің ашықтығын төмендетті. Жалпы ДИАҚБ СБМ қатысқан төмен тұрған комиссиялар үшін ұйымдастырылған оқу сабақтары жақсы ұйымдастырылған және интерактивті болды, бірақ санау және нәтижелерді шығару процедуралары әрдайым дәйекті және уақтылы қарастырыла бермейді. ОСК қазақ және орыс тілдерінде сайлаушыларды қамтитын ауқымды ақпараттық науқан жүргізді. Мүгедектердің сайлау процесіне қол жеткізуін жеңілдету бойынша бірнеше құптаған бастамалар жүзеге асырылды. ДИАҚБ СБМ-ның бірнеше сұхбаттастары төмен тұрған сайлау комиссиялары жұмысының бейтараптығы мен тәуелсіздігіне сенімсіздік білдірді, себебі олардың құрамында ең ірі «*Amanat*» партиясы мүшелерінің жалпы санының басым болуы байқалды.

12 миллионға жуық сайлаушы тіркелген. ДИАҚБ СБМ-ның бірде-бір сұхбатшысы сайлаушылар тізімдерінің дәлдігі мен инклюзивтілігіне қатысты үлкен алаңдаушылық білдірген жоқ.

Сайлаушылардың тізімдері жұртшылықтың назарына ұсынылды. Сайлаушылар тізіміне енгізілмеген сайлаушылар халықаралық тәжірибеге қайшы, тиісті әкімшілік кепілдіктерсіз немесе сот бақылауынсыз сайлау күні қосылуы мүмкін. Сот шешімі бойынша мүгедек деп танылған зияткерлік немесе психологиялық сипаттағы мүгедектер үшін, сондай-ақ халықаралық стандарттарға қайшы келетін барлық тұтқындар үшін дауыс беру құқығына шектеулер сақталады.

Соңғы өзгерістер саяси мүмкіндіктердің ауқымын, соның ішінде бір мандатты округтерда өзін-өзі ұсынған үміткерлердің кандидатураларын ұсыну мүмкіндігін, сондай-ақ саяси партияларды тіркеуге қойылатын жаңартылған талаптарды арттырды. Десе де, бірлестіктер еркіндігі әлі толық қамтамасыз етілмеген және орынсыз әкімшілік кедергілер, сондай-ақ партияларды тіркеу процесінде кең дискрециялық өкілеттіктер және соттық қорғау құралдарының жоқтығы алаңдаушылық тудырады және кейбір саяси топтардың сайлауға ресми қатысуына әлі де кедергі жасайды. Үміткерлерге қойылатын 10 жыл тұру талабы халықаралық стандарттарға қайшы келеді. Сайлау әкімшілігі пропорционалды бәсекеге 281 кандидаты бар 7 партиялық тізімді және 435 кандидатты, оның ішінде мажоритарлық округтерда 359 өзін-өзі ұсынған үміткерлерді тіркеді.

Сайлау науқаны мен науқанды қаржыландыру ережелерін бұзғаны үшін қолданылатын санкциялар пропорционалды емес және халықаралық стандарттарға қайшы келетін кандидаттарды тіркеуден шығаруды қамтиды. Кандидаттардың құжаттамасын тексеру мерзімдері ресми науқанның басталуымен келісілмегендігі кейбір кандидаттардың науқан аяқталғанға дейін олардың мәртебесіне қатысты белгісіздікке әкелді. Жалпы алғанда, мажоритарлық қағидат бойынша үміткер 54 кандидат мерзімінен бұрын үгіт-насихат жүргізу үшін немесе салық декларацияларындағы сәйкессіздіктерге байланысты тіркеуден шығарылды.

Жалпы, сайлау процесіне қатысушылар белсенді науқан жүргізді. Ең көрнектісі «*Amanat*» ірі партиясы болды; ауылдық жерлерде сайлауалды қызметтің көрінуі төмен болды. Партиялық платформалар мен жолдаулар әлеуметтік және экономикалық мәселелердің кең ауқымын қарастырды, бірақ Президенттің реформалық күн тәртібін тұтастай қолдады. Науқан анағұрлым серпінді болды және негізгі қалалар мен онлайн режимінде мажоритарлық жарыстардың белсенді өтуіне ықпал етті, кейбір өзін-өзі ұсынған кандидаттар балама бағдарламаларды ұсынды. Жалпы кандидаттар орын-жайлардан тыс ашық митингтер өткізуден аулақ болды; кей жағдайларда жергілікті билік мұндай шараларды өткізуге рұқсат бермеді. ДИАҚБ СБМ ешбір кемсітушілік риторика, соның ішінде ұлттық азшылықтарға қатысты жағдайлар туралы ақпарат алған жоқ және байқаған жоқ.

Әйелдер әлі де аз ұсынылған, әйелдердің қоғамдық және саяси өмірге қатысуын ынталандыру шаралары шектеулі. Парламенттегі орындарды бөлу кезінде қолданылатын әйелдерге, жастарға және қазір мүгедектерге арналған 30 пайыздық аралас квота бар. Әйелдер пропорционалды сайлауда үміткерлердің 29 пайызын, мажоритарлық сайлауда 20 пайызын көрсетті. Партияның танымал әйелдер кандидаттарын алға жылжыту әрекеттері шектеулі болғанымен, бірқатар танымал әйелдер кандидат ретінде өзін-өзі ұсынды. Науқанда гендерлік мәселелер ерекше орын алған жоқ. Әйелдер сот жүйесінде және төмен тұрған сайлау әкімшілігінде жақсы ұсынылған.

Заңнама науқанды қаржыландыруға қайырымдылық пен шығыстардың шектерін белгілейді; жеке қайырымдылықтар үшін енгізілген шектеулер ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсынымдарына сәйкес келеді. Қаржылық ақпаратты ашуға және тиімді қадағалауға қатысты ұсыныстар әлі де орындалмаған. Өзін-өзі ұсынған бірнеше кандидаттар әртүрлі әкімшілік кедергілер, соның ішінде арнайы банктік шоттарды ашудағы қиындықтар және науқанға мемлекеттік субсидиялар берудің ауыр және көп уақытты қажет ететін механизмі олардың сайлауалды мүмкіндіктерінің теңдігіне теріс әсер еткенін хабарлады. Сайлау науқанын қаржыландыруды қадағалау өкілеттігі бар сайлау комиссиялары ешқандай тексерулер жүргізбейді және партиялар мен кандидаттардың кірістері

туралы жиынтық деректерді ғана жариялайды, нәтижесінде сайлаушылар сайлау күніне дейін сайлауалды науқанына қатысушыларды қаржылық қолдау көздері туралы ақпарат алған жоқ.

Конституциямен кепілдендірілген пікір білдіру және бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығы халықаралық стандарттарға қайшы келетін шектеуші нормативтік-құқықтық базамен бұзылады. Мұндай нормативтік-құқықтық база тәуелсіз сыни репортаждарға әсер етеді және кең таралған өзін-өзі цензураға ықпал етеді. Соңғы уақытта сыни көзқарастағы онлайн журналистер мен блогерлерді қорқыту мен харассменттің көптеген жағдайлары, тіпті билік кейбір тергеулер жүргізгеніне қарамастан, алаңдаушылық туғызуда. ДИАҚБ СБМ мониторинг жүргізген телеарналардың көпшілігі біріккен жаңалықтар шығарылымы аясында саяси партиялардың сайлау алдындағы қызметін әділ, бірақ тек үстірт жариялауды қамтамасыз етті. Бұл жаңалықтардағы, тергеулердегі және аналитикадағы оқиғалардың шектеулі қамтылуы сайлаушылардың саналы таңдау жасау қабілетіне ықпал еткен жоқ. Бақыланатын онлайн бұқаралық ақпарат құралдарының көпшілігінің жариялануы негізінен Алматы облысындағы мажоритарлық жүйе аясында өзін ұсынған кандидаттарға және аз дәрежеде басқа бәсекелестердің шектеулі жариялануын қамтамасыз ете отырып, «*Amanat*»-қа бағытталды. Біреуін ОСК ұйымдастырған және екеуін саяси партиялар төлеген үш теледебат партиялар үшін өз пікірлерін білдіретін алаң болды.

Заң дауларды ақылға қонымды мерзімде шешуді көздейді. Шағымдар мен өтініштер комиссиялар мен соттарға электронды жүйе арқылы берілуі мүмкін, ал сот отырыстарына қолжетімділікті жеңілдету мақсатында онлайн режимінде қатысуға болады. Кандидаттарды ұсыну мен тіркеудің бірнеше жағдайында сот арқылы қорғау құралдары беріліп, кандидаттарды сайлану құқығын қалпына келтіруге мүмкіндік бергені жағымды оқиға болды. Дегенмен, сайлау әкімшілігінің де, сот билігінің де сайлау дауларын шешу үдерісінде ашықтық болмады. Сот шешімдері дәйекті түрде уақытында желіде жарияланбады. ОСК шағымдардың дерекқорын жүргізгенімен, шағымдар бойынша шешімдер қоғамдастық үшін қолжетімді емес, ал шағымдар ашық отырыстарда талқыланбайды.

Жақында өзгертілген Сайлау туралы заң тұңғыш рет азаматтық байқаушыларды ресми аккредиттеу процесін енгізді, ол ұлттық ұйымның жарғылық қызметі қатарына сайлауды бақылау енгізілуін талап етеді. Жалпы, байқаушыларды аккредиттеу жан-жақты болды.

Жалпы сайлау күні тыныш және ұйымшыл өтті. Дауыс беру тиімді ұйымдастырылды және процедуралар жалпы орындалды. Соған қарамастан, ХСБМ айтарлықтай процедуралық қателіктер мен олқылықтарға, салыстыру процедураларын елемеуге байланысты байқалған 128 сайлау учаскесінің 58-інде дауыстарды санау жұмысын теріс бағалады. Дауыстарды санау және қорытындылау процестері кезіндегі шектеулерге байланысты азаматтық және халықаралық байқаушылар тарапынан мазмұнды бақылау әрқашан қамтамасыз етілмеді. Аймақтық немесе жергілікті деңгейде сайлау бойынша нәтижелердің жарияланбауы процестің ашықтығына одан сайын күмән келтірді. ХСБМ байқаушылары өздерінің бюллетеньдерін берген сайлаушылар саны мен ресми түрде хабарланған келушілер санының алдын ала көрсеткіштері арасындағы сәйкессіздіктерді үнемі атап өтті. Жалпы, дауыстарды санау процесі 1990 жылғы ЕҚЫҰ Копенгаген құжатының 7.4-тармағына сәйкес бюллетеньдер тіркеліп және есептеліп, әділ ұсынылды ма деген сұрақтар туғызды.

АЛДЫН АЛА ТҰЖЫРЫМДАР

Алдыңғы тарихы және саяси мәнмәтіні

19 қаңтарда Президент Қасым-Жомарт Тоқаев 19 наурызда барлық деңгейдегі жергілікті кеңестерге (*мәслихаттарға*) жергілікті сайлаумен бір мезгілде өтетін Парламенттің төменгі палатасына (*Мәжіліске*) мерзімінен бұрын парламенттік сайлау өткізу туралы жариялады.¹ Сайлау 2022 жылғы қаңтардағы саяси толқулар мен өлімге әкелген зорлық-зомбылықтан, 2022 жылғы 5 маусымдағы Конституциялық референдумнан және 2022 жылғы 20 қарашадағы кезектен тыс президенттік сайлаудан кейін өтті.² Қаңтар айындағы оқиғалардан кейін Президент «Жаңа және әділ Қазақстан» жаңа мемлекеттік моделін таныстыра отырып, 2023 жылдың ортасына дейін аяқталуы тиіс «барлық негізгі саяси институттарды: Президентті, Парламентті және Үкіметті қайта жүктеу және жаңарту» бойынша реформалар бағдарламасын ұсынды. Мақсат - саяси партиялардың санын көбейту, саяси бәсекелестікті күшейту және *Мәжіліс* құрамын жаңарту.³ Реформалар бағдарламасы халықаралық саяси және экономикалық проблемалардың жалғасуына байланысты ел үшін өсіп келе жатқан сын-қатерлер аясында жүзеге асырылуда.

Өзін-өзі ұсынған кандидаттардың бір мандатты округтерге үміткер болу мүмкіндіктері, сондай-ақ екі жаңа саяси партияның жақында тіркелуі қоғамның белсенді қатысуына ықпал етті және осы сайлауда саяси нұсқалардың ауқымын кеңейтті. Алайда, азаматтардың ЕҚЫҰ міндеттемелері мен халықаралық стандарттарға сәйкес саяси өмірге қатысу қабілеті, атап айтқанда қауымдастықтың, бейбіт жиналыстардың және пікір білдірудің іргелі бостандығын құрметтеуге қатысты әлі толық кепілдендірілмеген.⁴ Сайлауға тіркелген барлық жеті саяси партия қатысты.⁵

Конституция жыныстық кемсітушілікке тыйым салғанымен, әйелдердің саяси өмірге қатысуына ықпал ететін нақты шаралар шектеулі және әйелдер әлі де қоғамдық және саяси өмірде аз ұсынылған. Әйелдер өткен *Мәжілісте*гі 107 орынның 28-ін және 22 министрлік лауазымның 3-ін иеленді. Облыс әкімдерінің (*әкімдерінің*) барлық 20 лауазымын ер адамдар атқарады. Саяси партиялардың ешқайсысын әйел басқарған жоқ. Алайда, әйелдер сот жүйесінде, сондай-ақ төмен тұрған сайлау әкімшілігінде жақсы ұсынылған.

¹ Қазақстанда *Мәжілістен* және 50 сенатордан тұратын жанама сайланатын Сенаттан тұратын екі палаталы Парламент бар. ДИАҚБ СБМ *мәслихатқа* сайлауды олар парламенттік сайлауға әсер еткен дәрежеде ғана қадағалады.

² 2022 жылдың қаңтарында жанармай бағасының өсуіне байланысты демонстрациялар экономикалық және саяси реформалардың ұлттық талаптарына айналды. «Қаңтар оқиғаларынан» кейінгі ресми есептерде 238 өлім, оның ішінде 19 құқық қорғау органдарының қызметкерлері туралы айтылды. 2022 жылғы президенттік сайлауда Президент Тоқаев 81,31 пайыз дауыс алды.

³ Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 1 қыркүйектегі ұлтқа [жолдауын](#) қараңыз.

⁴ Жақында партияларды тіркеуге қойылатын заңнамалық талаптар жеңілдетілгенімен, 2022-23 жылдар аралығында саяси партиялар ретінде тіркеуге өтініш білдірген 23 саяси (бастамашыл) топтың тек екі партиясы тіркелді, 17 бас тартылды. Бас тартқандар үшін жеке деректерді қорғауға сілтеме жасай отырып, ешқандай егжей-тегжейлі себептер айтылмады. САҚХП № 25 Жалпы тәртіп ескертпелеріне сәйкес ([БҰҰ № 25 Жалпы тәртіп ескертпелері](#)) «азаматтар мемлекеттік істерді жүргізуге де қатысады [...] өзін-өзі ұйымдастыру қабілетінің арқасында. Бұл қатысуды сөз бостандығын, жиналыстар мен қауымдастықтарды қамтамасыз ету қолдайды». ДИАҚБ және Венеция комиссиясы 2020 [Басты қағидаттарының](#) 87-тармағында: «Партияны тіркеуден бас тарту негіздері заңда нақты көрсетілуі және объективті критерийлерге негізделуі керек. Тараптарға әкімшілік себептер бойынша тіркеуден бас тартылуы мүмкін жағдайларда [...], мұндай әкімшілік талаптар ақылға қонымды және тараптарға белгілі болуы керек». Сондай-ақ, *«Партиялар мен кандидаттарды тіркеу»*, *«Сайлау науқаны»* және *«Бұқаралық ақпарат құралдары»* бөлімдерін қараңыз.

⁵ Бұл - Парламенттің алдыңғы шақырылымында ұсынылған үш партия: *«Аманат»* (бұрынғы *«Нұр Отан»*) - 76 орын, *«Ақ жол»* демократиялық партиясы - 12 орын және *Қазақстан Халық партиясы* (ҚХП) - 10 орын; *«Ауыл»* халықтық-демократиялық патриоттық партиясы және *Жалпыұлттық социал-демократиялық партия* (ЖСДП); екі жаңа партиямен бірге Парламенттегі орындар үшін де күресетін болады – *«Baytaq»* және *«Respublica»*.

Нормативтік-құқықтық база және сайлау жүйесі

Парламенттік сайлаудың нормативтік-құқықтық негізіне Конституция (соңғы түзету 2022 жылдың 17 қыркүйегінде енгізілген) және Конституциялық сайлау туралы заң (Сайлау туралы Заң, соңғы түзету 2022 жылдың 5 қарашасында енгізілген) кіреді.⁶ Қазақстан демократиялық сайлауға байланысты негізгі халықаралық және өңірлік құжаттардың қатысушысы болып табылады. Соңғы парламенттік сайлаудан бастап сайлау құқықтық базасына айтарлықтай өзгерістер енгізілді.⁷ ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушыларының басым көпшілігі реформаларды құптады, олар ДИАҚБ-ның алдыңғы бірнеше ұсыныстарын, соның ішінде сайлау шегін 7-ден 5 пайызға дейін төмендетуді, *Мәжілісте*гі барлық орындардың тікелей сайлануын қамтамасыз етуді, өзін-өзі ұсынған кандидаттарға сайлауға қатысуға рұқсат беруді және партияларды тіркеу талаптарын жеңілдетуді қарастырды. Сайлауды өткізу мен сайлауды ұйымдастыруға қатысты түзетулерді қабылдау арасындағы уақыт қысқа болды, бұл озық халықаралық тәжірибеге қайшы келеді.⁸

Соңғы реформаларға қарамастан, құқықтық базада әлі де бірқатар кемшіліктер, соның ішінде сайлау науқаны мен оны қаржыландырудағы бұзушылықтар үшін пропорционалды емес санкциялар, мүгедектердің сайлауға түсу құқығы мен сайлау құқығының шектеулері, сондай-ақ сайлау науқанын қаржыландырудың ашықтығына және сайлаудың бөлінбеген нәтижелерін жариялауға байланысты кемшіліктер орын алып отыр.⁹ ДИАҚБ-ның бейбіт жиналыстардың, пікір білдірудің және бұқаралық ақпарат құралдарының негізгі бостандықтарына қатысты алдыңғы басым ұсынымдары назардан тыс қалады. Осылайша, құқықтық база әлі де ЕҚЫҰ-ның демократиялық сайлауға қатысты халықаралық стандарттары мен міндеттемелеріне толық сәйкес келмейді.

2022 жылғы конституциялық реформадан кейін *Мәжіліс* жаңадан енгізілген аралас сайлау жүйесі бойынша сайланған 98 мүшеден тұратын тікелей сайланған Парламент палатасы болды. Палатаның үштен екісі (69 депутат) бірыңғай жалпыұлттық сайлау округінде 5 пайыздық сайлау шегі бар пропорционалды жабық тізім жүйесі негізінде сайланады; және Парламенттің 29 мүшесі бір мандатты сайлау округтерінде мажоритарлық жүйе бойынша сайлаушылардың басым көпшілігінің даусымен бір турда сайланады (бірінші мақсатқа қол жеткізген депутат сайланады).

Орталық сайлау комиссиясы (ОСК) 2022 жылдың желтоқсанында 29 бір мандатты сайлау округінің шекараларын анықтады. Дегенмен, әрбір сайлау округіндегі сайлаушылар саны айтарлықтай өзгереді, бұл алдыңғы қатарлы халықаралық тәжірибеге қайшы

⁶ Басқа заңдардың тиісті ережелеріне бұқаралық ақпарат құралдарына қатысты заңдар, Бейбіт жиналыстар туралы заң, Саяси партиялар туралы заң, Әкімшілік іс жүргізу кодексі және Қылмыстық кодекс кіреді.

⁷ Сайлау жүйесін өзгерткен конституциялық түзетулер кандидаттарды тіркеуге одан әрі әсер етті, сайлау әкімшілігінің құрылымы мен жұмысын, соның ішінде сайлау күніндегі процедураларды өзгертті және сайлау науқанын қаржыландыру ережелерін өзгертті. Сайлау туралы заңдағы басқа маңызды жаңалықтарға әлеуметтік медиа үгіт насихатын реттеу және азаматтық байқаушыларды аккредиттеудің ресми процедурасын енгізу кіреді.

⁸ Президент сайлау әкімшілігінің құрылымын өзгертетін негізгі түзетулер енгізілгеннен кейін бес айдан аз уақыт өткен соң мерзімінен бұрын парламенттік сайлау күнін белгіледі. Венеция комиссиясының Сайлау мәселелеріндегі тиісті практика кодексінің II бөлімінде 2.b «сайлау заңнамасының негізгі элементтері, атап айтқанда сайлау жүйесінің өзі, сайлау комиссияларына мүшелік және сайлау округтерінің шекараларын анықтау, сайлау өткізілгенге дейін бір жылдан аз уақыт бұрын өзгерістер енгізу үшін ашық болмауы керек» делінген.

⁹ Есептің «*Партиялар мен кандидаттарды тіркеу*», «*Сайлау науқаны*», «*Бұқаралық ақпарат құралдары*» және «*Сайлау науқанын қаржыландыру*» бөлімдерін қараңыз.

келеді.¹⁰ ОСК бұл айырмашылықтарды халықтың тығыздығындағы айырмашылықтармен, сондай-ақ әкімшілік аудандардың әртүрлі өлшемдері сияқты тарихи себептермен түсіндірді.

Сайлауды өткізу жөніндегі органдар

Парламенттік сайлауды сайлау комиссияларының төрт деңгейлі құрылымы басқарды: ОСК; 20 аумақтық сайлау комиссиялары (АСК)¹¹ және округтік сайлау комиссиялары (ОСК)¹²; 220 округтік және қалалық АСК; және 10 223 (учаскелік сайлау комиссиялары (УСК)).¹³ ОСК тұрақты жұмыс істейтін орган болып табылады. ЦИК является постоянно действующим органом. 2023 жылғы 1 қаңтардан бастап барлық аймақтық АСК мүшелері, сондай-ақ аудандық және қалалық АСК төрағалары, орынбасарлары мен хатшылары тұрақты кәсіби негізде жұмыс істейді. Барлық сайлау комиссиялары бес жыл мерзімге тағайындалады. Әйелдер сайлау органдарында жақсы ұсынылған және ОСК-ның жеті мүшесінің екеуі және төмен тұрған комиссия мүшелерінің үштен екісінен астамы әйелдер.

Президент ОСК төрағасы мен ОСК екі мүшесін тағайындайды, ал Парламенттің екі палатасы әрқайсысы екі мүшеден тағайындайды. Тиісті *мәслихаттар* тіркелген саяси партиялар алған ұсыныстар негізінде (тиісті сайлау комиссиясына бір кандидатура бойынша) АСК, ОСК және УСК мүшелерін сайлайды. Белгіленген мерзімде саяси партиялардан ұсыныстар болмаған кезде *мәслихаттар* комиссия мүшелерін қоғамдық ұйымдардың және жоғары деңгейдегі сайлау комиссияларының ұсыныстары негізінде сайлайды. Ұсынылған адамдар кандидатураларды ұсынатын органдардың мүшелері болуы міндетті емес және *мәслихаттар* кандидатураларды ұсынатын органдардың кез келгенінің жеке кандидатураларын дауыс беру арқылы қабылдауы немесе қабылдамауы мүмкін.

ДИАҚБ СБМ-ның бірнеше сұхбаттасушылары олардың құрамына қарай төмен тұрған комиссиялар жұмысының бейтараптығы мен тәуелсіздігіне сенімсіздік білдірді.¹⁴ Заң бойынша саяси партиялар әр сайлау комиссиясынан ең көп дегенде бір адамды ұсына алатынына қарамастан, ДИАҚБ СБМ барған бірнеше АСК және округтік сайлау комиссияларында іс жүзінде «*Amanat*»-пен байланысты бірнеше мүше болды.¹⁵

¹⁰ 27 ақпанда ОСК сайлау округтері бойынша дауыс санын жариялады. Ең кіші сайлау округі-142 000-ға жуық сайлаушы тұратын Ұлытау облысы, ал ең ірісі-562 590-ға жуық сайлаушы тұратын Ақтөбе облысы. 29 сайлау округінің 11-інде сәйкессіздік орташа көрсеткішпен салыстырғанда 15 пайыздан асады; ең кіші округте ол 65 пайызды құрайды. Венеция комиссиясының 2002 жылғы [Тиісті практика кодексінің](#) 2.2 бөлімі iv сайлауда «нормадан рұқсат етілген ауытқу 10%-дан аспады және ерекше жағдайларды қоспағанда (шоғырланған азшылықты, аз қоныстанған әкімшілік құрылымды қорғау) 15%-дан аспауы керек» деп кеңес береді.

¹¹ 17 облыстың және республикалық маңызы бар 3 қаланың (Алматы, Астана және Шымкент) әрқайсысы үшін бір АСК.

¹² Бір мандатты сайлау округтерінде сайлау өткізу үшін 16 ОСК құрылды. Аудандық сайлау комиссиясының құзыреті аумағы бірдей деңгейдегі АСК аумағымен сәйкес келетін қалған 13 бір мандатты сайлау округтерінде округтік сайлау комиссиясы құрылмады және функцияларын АСК орындады.

¹³ Шетелде елден тыс жерлерде дауыс беру үшін 77 УСК құрылды.

¹⁴ БҰҰ АҚК 1996 жылғы № 25 жалпы тәртіптік ескертулердің 20-тармағы «сайлау процесін қадағалау және оның әділ, бейтарап және Пактіге сәйкес белгіленген заңдарға сәйкес жүргізілуін қамтамасыз ету үшін тәуелсіз сайлау органы құрылуын» талап етеді. Қатысушы мемлекеттер 19.2 бабы шеңберінде «демократиялық еркін және әділ, шынайы және мерзімді сайлау өткізуді ұйымдастыру үшін тәуелсіз, бейтарап сайлау органдарын құруды қамтамасыз етуге» міндеттенді.

¹⁵ ДИАҚБ СБМ қатысқан 121 АСК-ның 43-інде "(36 пайызы) «*Amanat*» партиясының 1-ден астам комиссия мүшесі болды. Мысалы, Ақтөбе, Алматы, Астана, Қостанай және Павлодарда осындай жағдай болды. ДИАҚБ СБМ бірнеше сұхбаттасушыларының пікірінше, ДИАҚБ СБМ барған АСК комиссия мүшелерінің жартысына жуығы «*Amanat*»-пен байланысты мемлекеттік сектордың өкілдері болды. «*Baytaq*» *ma*, «*Respublica*» да өз мүшелерін сайлау комиссияларының құрамына ұсынған жоқ.

Техникалық дайындық негізінен тиімді және белгіленген мерзімде жүргізілді. ОСК бұқаралық ақпарат құралдары, саяси партиялар мен мемлекеттік органдар қатысқан тұрақты отырыстар өткізіп, сайлау туралы заңға қосымша бірнеше қаулылар қабылдады.¹⁶ ОСК отырыстары ым-ишара тіліне ілеспе аудармасымен қазақ және орыс тілдерінде тікелей эфирде көрсетілді, ал шешімдер жедел жарияланды. ОСК ашық отырыстарда талқылаусыз бірауыздан шешім қабылдады, ал нәтижелер ресми отырыстар алдындағы жұмыс кездесулерінде келісілді. Бұл жұмыс кездесулері көпшілікке қол жетімді болмады, бұл шешім қабылдау процесінің ашықтығын төмендетіп жіберді. Төменгі деңгейдегі комиссиялар өз міндеттерін тиімді және кәсіби түрде орындады. Дегенмен, көптеген аймақтардағы ДИАҚБ СБМ ұзақ мерзімді бақылаушылары сайлау комиссияларының отырыстары әдетте *аяқ астынан* және қысқа мерзімде өткізілетінін хабарлады, бұл кейбір мүдделі тараптардың отырыстарға қатысуын қиындатты.

ОСК төмен тұрған сайлау комиссияларына, сондай-ақ саяси партияларға, бұқаралық ақпарат құралдарына және азаматтық қоғам ұйымдарына арналған жалпыұлттық каскадты оқыту бағдарламасын енгізді. ДИАҚБ СБМ ұзақ мерзімді байқаушылары төмен тұрған сайлау комиссияларына оқытуды интерактивті және жақсы ұйымдастырылған деп бағалады. Алайда, сайлау процесінің маңызды аспектілері, мысалы, дауыстарды санау және қорытындылау процедуралары оқу сабақтарында әрдайым дәйекті және уақтылы қарастырыла бермеді. Сайлаушылар үшін қазақ және орыс тілдерінде кең және мазмұнды ақпарат ОСК веб-сайты, YouTube және Telegram арналары, қоғамдық билбордтар мен бұқаралық ақпарат құралдары арқылы сайлаушыларды сайлау күні және сайлау процесінің бірнеше аспектілері туралы хабардар етті.¹⁷ ОСК мүмкіндігі шектеулі жандардың қатысуын кеңейту үшін мүдделі тараптармен тренинг өткізді және оның веб-сайты мүмкіндігі шектеулі пайдаланушылар үшін қолжетімді болды.

Сайлаушыларды тіркеу

Ақыл-есі немесе психологиялық кемшілік салдарынан сот шешімі бойынша әрекетке қабілетсіз деп танылғандарды, сондай-ақ қылмыстың ауырлығына қарамастан түрмеде отырғандарды қоспағанда, 18 жастан асқан азаматтардың дауыс беруге құқығы бар. Мұндай шектеулер халықаралық стандарттарға қайшы келеді.¹⁸

Сайлаушыларды тіркеу пассивті және тұрақты мекенжайына негізделген. Сайлаушылардың тізімдерін жергілікті атқарушы органдар (*әкімдіктер*) азаматтық хал актілерінің мемлекеттік тізілімінің деректері негізінде жылына екі рет жасайды. *Әкімдіктер* тиісті АСК-ға сайлаушылардың жаңартылған тізімдерін ұсынады, ал АСК тізімдерді ОСК жүргізетін сайлаушылар тізілімімен салыстырады. *Әкімдіктер* 26 ақпанда УСК сайлаушылардың жаңартылған тізімдерін ұсынды. 4 наурыздан бастап сайлаушылар тізімдері сайлау учаскелерінде көпшіліктің назарына ұсынылды, бұл сайлаушыларға өз деректерін тексеруге және түзетулер сұрауға мүмкіндік берді. 26 ақпандағы жағдай бойынша ОСК тіркелген 12 032 550 сайлаушы

¹⁶ Азаматтық қоғам ұйымдары ОСК отырыстарына қатыса алады, бірақ оларды шақыру міндетті емес. ОСК ДИАҚБ СБМ-ға азаматтық қоғамнан ашық отырыстарға қатысу туралы өтініштер алмағаны туралы хабарлады.

¹⁷ ОСК сайлаушыларды бұқаралық ақпарат құралдарында ақпараттандыру бойынша ақпараттық науқанын 27 қаңтарда бастады. Барлығы 11 түрлі жарнамалық роликтер таратылды, олардың көпшілігі ым-ишара тіліне аудармамен бірге жүрді.

¹⁸ БҰҰ-ның 2006 жылғы Мүгедектердің құқықтары туралы конвенциясының (МҚК) 12 және 29-баптарын қараңыз. Сондай-ақ, 2013 жылғы МҚК комитетінің № 4/2011 хабарламасының 9.4-тармағын қараңыз, онда 29-бап қандай да бір ақылға қонымды шектеулерді көздемейді және мүгедектердің қандай да бір тобы үшін қандай да бір ерекшеліктерге жол бермейді. ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 24-тармағында құқықтар мен бостандықтарды шектеу «заңның мақсатына қатаң пропорционалды» болуын көздейді. САҚХП № № 25 Жалпы тәртіп ескертпелерінің 14-бабында дауыс беру құқығынан айыру негіздері «объективті және ақылға қонымды» болуы керек делінген.

туралы хабарлады. ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушыларының ешқайсысы сайлаушылар тізімдерінің дәлдігі мен инклюзивтілігіне қатысты үлкен алаңдаушылық білдірген жоқ.

Сайлау күніне дейін 30 күннен кешіктірмей тұрақты тұратын жері бойынша сайлау учаскесінде дауыс бере алмаған сайлаушылар *әкімдіктерге* оларды уақытша тұратын жері бойынша сайлаушылардың тиісті тізіміне енгізу туралы өтінішпен жүгіне алады.¹⁹ Сайлау күнінен кейін 15 күн ішінде сайлаушылар тұрақты тұрғылықты жерінен тыс кез келген сайлау учаскесінде дауыс беруге мүмкіндік беретін сырттай дауыс беру куәлігін (СДК) сұрай алады. Жылжымалы дауыс беру туралы ережелер қабылданды және заңға сәйкес арнайы сайлау учаскелері құрылды.²⁰ Сайлаушылар тізіміне енгізілмеген және учаске шегінде тұратындығын растай алатын сайлаушыларды тиісті учаскелік сайлау комиссиясы сайлау күні сайлаушылар тізіміне тиісті әкімшілік кепілдіктерсіз немесе сот қадағалауынсыз қосуы мүмкін, бұл халықаралық озық тәжірибеге қайшы келеді.²¹ Тірделген мекенжайы жоқ азаматтар өздерінің дауыс беру құқығын пайдалануы үшін сайлау күні тіркелу бүкіл ел бойынша 188 сайлау учаскесінде мүмкін болды.

Партиялар мен кандидаттарды тіркеу

25 жастан асқан дауыс беруге құқығы бар сайлаушылар парламенттік сайлауда өз кандидатураларын ұсынуға құқылы. Халықаралық стандарттарға қайшы, Конституция кандидатураны ұсыну үшін елде 10 жыл тұруын талап етеді.²² Сайлау туралы заң сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамдарды және жасалған қылмысқа қарамастан өтелмеген соттылығы бар адамдарды сайлау құқығынан айырады.²³ Соңғы өзгерістерге сәйкес ДИАҚБ алдыңғы ұсыныстарын ішінара есепке ала отырып, өзін-өзі ұсынған үміткерлерге сайлауға түсуге рұқсат етілді.²⁴

Жақында саяси партияларды тіркеуге қойылатын талаптар ішінара ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсыныстарын ескере отырып жеңілдетілді.²⁵ Алайда, іс жүзінде қауымдастық бостандығына әлі де толық кепілдік берілмейді және осы сайлауға дейін тіркелуге тырысқан бірнеше саяси (бастамашыл) топтар, сондай-ақ жаңадан тіркелген екі саяси партия ДИАҚБ СБМ-ға тіркеу процесінде билікке кең дискрециялық өкілеттіктер беретін маңызды әкімшілік кедергілер туралы,

¹⁹ 2023 жылғы 17 наурыздағы жағдай бойынша 48 001 сайлаушы сайлау учаскесін сайлау күні ауыстыру туралы өтінішпен жүгінді.

²⁰ Жылжымалы дауыс беру сайлау күні сағат 12:00-ден кешіктірмей тиісті учаскелік сайлау комиссиясына тапсыруға болатын жазбаша өтініш негізінде мүмкін болды және рұқсат етілген себептерге мыналар кірді: денсаулық жағдайы, науқас отбасы мүшесіне күтім жасау немесе шалғай немесе жету қиын жерде болу. Арнайы сайлау учаскелері демалыс үйлерінде, ауруханаларда, басқа медициналық орталықтарда, шалғай жерлерде, тергеу изоляторларында, шетелдегі консулдық мекемелер мен мемлекеттік мекемелерде, әскери бөлімдерде және теңіздегі кемелерде құрылды.

²¹ 2002 жылғы Венеция сайлау мәселелері жөніндегі комиссиясының Тиісті практика кодексiнiң 1.2 бөлімі iv-i «сайлау учаскелеріне сайлау күні сайлаушыларды тіркеуге тыйым салынады» деп кеңес береді.

²² САҚХП № 25 жалпы тәртіптік ескертпелерінің 15-тармағы бойынша «сайлауға қатысуға құқығы бар адамдар білімі, тұрғылықты жері немесе шығу тегі сияқты негізсіз немесе кемсітушілік талаптарға байланысты немесе саяси қатыстылығына байланысты алынып тасталмауы керек» дейді.

²³ Қабылданбаған екі кандидат жаңадан құрылған Конституциялық сотта бұл талапқа қарсы тұру үшін осындай жалпы шектеулерге қарсы стратегиялық сот ісін бастады. Олардың бірі Facebook-тегі «*Нур Отан*» партиясына, қазіргі «*Amanat*» партиясына қарсы сыни жазбасы үшін сотталды. Соттылық, қосымша жаза және одан кейінгі соттылық 5 жылға сайлау құқығынан айыруға әкелді. 2016 жылы сотталған басқа кандидаттың 2030 жылдың ақпанына дейін сайлауға түсуге құқығы жоқ.

²⁴ Тек тіркелген саяси партиялар пропорционалды сайлауда кандидаттарды ұсына алатын болса, мажоритарлық жарыстарға қатысу үшін кандидаттарды тіркелген саяси партиялар, қоғамдық бірлестіктер және азаматтар өзін-өзі ұсыну арқылы ұсынды.

²⁵ Партияны тіркеуге қойылатын сандық талаптар 20 000-нан 5000-ға дейін төмендетілді. Сонымен қатар, басқа талаптар да төмендетілді: саяси партияны құруға 1000 адам емес, 700 адамнан тұратын топ бастамашы болуы керек. Партияда 600 мүшенің орнына кемінде 200 мүшеден тұратын аймақтық филиалдар болуы керек.

сонымен қатар сот тәртібімен қорғауда тиімді құқықтық құралдардың болмауы туралы хабарлады.²⁶

ОСК пропорционалды тізімдерді тіркеді, ал АСК мен УСК бір мандатты округтер бойынша үміткерлерді тіркеуге жауапты болды. 18 ақпанда заңмен белгіленген мерзімге дейін барлық тіркелген жеті саяси партия өздерінің тізімдерін ұсынды; барлық тізімдер үміткерлер арасындағы әйелдердің, жастардың және мүгедектердің 30 пайыздық жиынтық квотасына сәйкес келді. ОСК барлық 7 тізімді тіркеді және олардың құрамына 281 үміткер кірді, оның ішінде 80 әйел (29 пайыз). Мажоритарлық округтерда 435 үміткер тіркелді, оның ішінде 85 әйел (20 пайыз); 359 өзін-өзі ұсынған.²⁷ ОСК мәліметтері бойынша, үміткерлер 10 түрлі этникалық топтың өкілі болды.²⁸ Оңтайлы жайт, бастапқыда қабылданбаған кейбір өтініш берушілерге уақытылы сот қорғауы берілді.²⁹

Сайлау туралы заң кандидаттарды сайлау науқанын жүргізу және сайлау науқанын қаржыландыру ережелері бойынша кез келген бұзушылығы үшін тіркеуден шығаруға мүмкіндік береді және халықаралық стандарттар мен озық тәжірибелерге қайшы, пропорционалды емес санкциялардың немесе кемшіліктерді түзету мүмкіндіктерінің алдын алу үшін жеткілікті құқықтық кепілдіктерді қамтымайды.³⁰ Тіркеу үшін партиялық тізім бойынша ұсынылған немесе бір мандатты округ бойынша үміткер әрбір кандидат үшін 1 050 000 теңге (шамамен 2 165 еуро) мөлшерінде қаржылық депозит енгізу қажет.³¹ Бұл саяси партияларды алаңдатпаса да, көптеген бір мандатты округ бойынша кандидаттар бұл соманы тым жоғары деп санады.³² Депозитті қамтамасыз ету үшін қаражат жинауға шешім қабылдаған үш үміткер жауапқа тартылды, айыппұл салынды және кейіннен тіркеуден шығарылды, өйткені мұндай қаражат жинауды соттар ерте үгіт ретінде анықтады.³³ Сайлау туралы заң кандидаттар депозиттерін салып, үгіт-насихат материалдарына инвестиция салған кезде, тіркеу мерзімі аяқталғаннан кейін шамамен екі аптаға сайлау науқанына салық декларацияларын тексеру мерзімін ұзартады.³⁴ Кандидаттардың

²⁶ *Baytaq* ДИАҚБ СБМ-ға 2019-2023 жылдар аралығында партияның тіркеуге өтінімі 18 рет қабылданбағанын хабарлады. Сонымен қатар, «*Алга, Қазақстан*» жаңа саяси партия 2022 жылдан бастап Әділет министрлігі (ӘМ) Саяси партиялар туралы заңның сақталмағандығына сілтеме жасай отырып, олардың тіркеу құжаттарын 10 рет қабылдамағаны туралы ДИАҚБ-ға хабарлады. Дербес деректердің қорғалуына жүгініп, Әділет министрлігі партияға үміткерлерге партия мүшелігінің заңнамалық талаптарына сәйкес келмейтін тұлғалардың аттарын ашпады. Әкімшілік соттар бұл тәжірибені қолдады. Әділет министрлігі тағы төрт партия алғашқы құжаттарын ұсыну арқылы тіркеудің бірінші кезеңінен өткенін хабарлады.

²⁷ Бастапқы 609 үміткердің 45-і тіркелгенге дейін өз кандидатураларын алып тастады, ал 125-і құжаттардың толық емес жиынтығы, сайлау кепілін ұсынбау және сыбайлас жемқорлық жағдайлары сияқты процедуралық мәселелерге байланысты тіркеуден бас тартты.

²⁸ Сайлау туралы заң кандидаттарды тіркеу үшін этникалық тегі туралы деректерді қажет етпейді.

²⁹ Әкімшілік соттар сайлау әкімшілігінің 10 жыл ішінде тұру туралы талаптың алғашқы тар түсіндіруін түзетті. Бастапқыда тіркеуден бас тартылған үй қамауындағы кандидат Жоғарғы соттың шешімімен қалпына келтірілді.

³⁰ Мысалы, науқан кезеңінің ресми басталуына дейін жүргізілген науқандық іс-шаралар немесе активтер мен міндеттемелер туралы дұрыс емес есеп беру есептен шығаруға әкелуі мүмкін. Науқан ресми түрде басталғанға дейін әлеуметтік желілерде өз кандидатураларын жариялағаны үшін бірнеше үміткер тіркеуден шығарылды.

³¹ Соңғы парламенттік сайлауда 5 және одан да көп пайыз дауыс жинаған саяси партиялар депозит төлеуден босатылады. 3-тен 5 пайызға дейін дауыс алғандар депозиттің жартысын төлеуі керек, ал 1-ден 3 пайызға дейін алғандар 70 пайыз төлеуі керек. 1 Еуро шамамен 474 теңгеге тең (қазақстандық теңге).

³² Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі [жариялаған](#) ақпаратқа сәйкес, Қазақстандағы орташа айлық жалақы 338 715 теңгені құрайды. САҚХП-ға № 25 Жалпы тәртіптік ескертпелердің 16-тармағы «[с] кандидатураларды, алымдарды немесе депозиттерді ұсыну күндеріне қатысты шарттар ақылға қонымды және кемсітпейтін болуы керек» делінген.

³³ «*Сайлау дауларын шешу*» бөлімін қараңыз.

³⁴ *Де-юре* үміткерлерді тіркеудің соңғы мерзімі 18 ақпан болғанымен, *іс жүзінде* үміткерлердің құжаттарын тексеру тіркеу берілгеннен кейін де жалғасты. Әйелінің салық декларациясы басқа елде берілгендіктен бір кандидат есептен шығарылды; басқа кандидат кеңес дәуіріндегі жекешелендіру ваучерлерін жарияламады.

құжаттарын олар тіркелгеннен кейін тексеру олардың конкурсқа одан әрі қатысуына қатысты белгісіздік тудырды.

Жалпы 54 мажоритарлық округтер бойынша үміткер кандидат тіркеуден шығарылды; 7 мерзімінен бұрын үгіт-насихат және 47 олардың салық декларациясындағы сәйкессіздіктер; 33 өз кандидатураларын алып тастады.³⁵ Тіркеуден шығарылған 22 кандидат оралғаннан кейін сайлау күні мажоритарлық округтер бойынша үміткерлердің жалпы саны 370 жетті. ДИАҚБ СБМ-ның бірқатар сұхбаттасушылары бұл тіркеуден шығару жағдайлары негізінен өзін-өзі ұсынған кандидаттарға әсер етті деп мәлімдеді. 2022 жылғы конституциялық түзетулер сондай-ақ бір мандатты сайлау округі бойынша сайланған *Мәжіліс* депутатын кері қайтарып алу мүмкіндігін енгізді.

Сайлау науқаны

Науқанның ресми кезеңі 18 ақпанда басталып, 17 наурызда түн ортасында аяқталды. Заң науқан ресми басталғанға дейін сайлауалды қызметке тыйым салады, санкциялар ретінде айыппұлдарды да, тіркеуден шығаруды да қарастырады. 18 ақпанда «*Amanat*» бастамасымен тіркелген алты партия адал науқан өткізуге келісіп, меморандумға қол қойды.³⁶

Екі жаңа партияның қатысуымен және сайлау науқанына өзін-өзі ұсынған кандидаттардың енгізілуімен науқан жалпы белсенді болды, бірақ ауылдық жерлерде бұл көрініс төмен болды.³⁷ Пропорционалды жарыста барлық саяси партиялар бүкіл ел бойынша үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді; дегенмен, науқан мен сайлау туралы хабарламалар мажоритарлық жарыста және негізгі қалаларда серпінді және ашық болып көрінді. Науқан әлеуметтік желілерде ең қарқынды болды, ішінара бірнеше танымал белсенділер, блогерлер, журналистер және басқа да инфлюенсерлер өз кандидатураларын ұсынды, сонымен қатар дәстүрлі үгіт-насихат құнымен салыстырғанда онлайн-науқанға аз қаражат қажет болды.³⁸ Дегенмен, сайлаушылардың парламенттік жарысқа деген қызығушылығы төмен болып қалды.

Үгіт негізінен жұмыс орындарына бару, жабық орын-жайлардағы шағын жиналыстар,³⁹ есіктен есікке дейін үгіт-насихат, билбордтар, плакаттар, теледидардағы және әлеуметтік желілердегі қазақ және орыс тілдеріндегі жарнамалар, сондай-ақ ашық ауада шектеулі іс-шаралар арқылы жүргізілді. Саяси партиялардың ішінде «*Amanat*» ең көрнекті болды.⁴⁰ Жұмыс орындарында сайлау іс-шараларын өткізу тәжірибесі ДИАҚБ СБМ-ның бірнеше сұхбаттасушыларының қызметкерлерге ықтимал қысымға қатысты алаңдаушылығын тудырды.⁴¹

³⁵ «Сайлау дауларын шешу» бөлімін қараңыз.

³⁶ ХСДП [меморандумға](#) қол қойған жоқ, егер бәрі заңдарды сақтаса, мұндай құжаттың қажеті жоқ деп мәлімдеді.

³⁷ Өзін-өзі ұсынған 435 кандидаттың 184-і тек Алматы және Астана сайлау округтерінде сайлауға түсті.

³⁸ Бірқатар өзін-өзі ұсынған кандидаттар сайлаушыларға қол жетімділікті шектейтін сайлау округтерінің үлкен көлемін ескере отырып, олардың иелігіндегі үгіт-насихат ресурстарының жетіспеушілігіне алаңдаушылық білдірді. *Науқанды қаржыландыру* бөлімін қараңыз.

³⁹ *Respublica* және «*Amanat*» партиялары жабық орын-жайларда бірнеше ірі іс-шараларды, сонымен қатар концерт түрінде ұйымдастырды.

⁴⁰ ДИАҚБ СБМ бақылаған үй-жайлардағы 40 сайлауалды іс-шараны және үй-жайлардан тыс 4 іс-шараның 34-і саяси партиялар ұйымдастырды (12 - «*Amanat*», 7 - «*Respublica*», 6 - ҚХП, 4 - «*Ақ жол*», 2 - «*Ауыл*», 2 - «*Бауыт*», 2 - ЖСДП). Бір мандатты округтер бойынша үміткер бірнеше кандидат ДИАҚБ СБМ-ға плакаттар мен билбордтары бар стендтерді пайдалана алмайтындықтарын айтты, өйткені партиялар оларды тез басып алды.

⁴¹ Мысалы, ҚХП кандидаты және бұрынғы депутат Ирина Смирнова партияның Facebook парақшасында оның партиясына мұғалімдермен кездеспеу керек деп [айтылғанын жеткізді](#), өйткені мұғалімдер басқарушы партияға дауыс беру туралы «нақты сигнал» алды.

Партиялық платформалар мен месседж әлеуметтік және экономикалық мәселелерді кеңінен қамтыды, бірақ *сонымен қатар* саяси және экономикалық реформаларға, заңның үстемдігіне, дұрыс басқаруға, Ресей Федерациясының Украинаға басып кіруінен туындаған соғыстың салдарына, сондай-ақ ұлттық тәуелсіздік пен егемендікке қатысты болды. Жалпы, науқан көпшілік жарыста бәсекеге қабілетті болды. Кейбір өзін-өзі ұсынған кандидаттар саяси жүйеге, басқарушы партияға және Президентке ашық түрде күмән келтірді, кейде сайлаушыларға қолжетімді таңдауды кеңейте отырып, балама бағдарламалар ұсынды. Соған қарамастан, пропорционалды науқан барысында партиялар тұтастай алғанда Президенттің саяси көзқарасы мен реформалар бағдарламасын қолдады. Бірнеше өзін-өзі ұсынған, тәуелсіз және оппозициялық бір мандатты округтер бойынша кандидаттар сайлау науқанын өткізу үшін әртүрлі блоктар құрды; олардың бірі бірлескен манифест жариялады.⁴²

Заң бойынша сайлауалды іс-шараны ашық ауада өткізу үшін үміткерлер жоспарланған іс-шарадан бес күн бұрын жергілікті билікке хабарлауы керек.⁴³ Бұдан басқа, заң *әкімдіктерге* жиналыс бостандығының халықаралық стандарттарына қайшы келетін негіздердің кең тізбесі бойынша «хабарлама» алғаннан кейін іс-шараны өткізуге рұқсат беру немесе одан бас тарту құқығын қалдырады.⁴⁴ Саяси партияларға жататын бірде-бір кандидат өзінің сайлау науқанын еркін жүргізу қабілетіне алаңдаушылық білдірген жоқ. Дегенмен, партия өкілдері мен өзін-өзі ұсынған кандидаттардың көпшілігі ДИАҚБ СБМ-ға ашық ауада митингілер өткізбейтіндіктерін хабарлады, ал кейбіреулері мұндай іс-шараларға іс жүзінде рұқсат етілмейді деген пікірде.⁴⁵ Кейбір жағдайларда әкімдіктер балама орындар мен уақытты ұсынбай, ашық ауада үгіт-насихат шараларын өткізуге рұқсат бермеді.⁴⁶ Сонымен қатар, бірқатар өзін-өзі ұсынған үміткерлер ДИАҚБ СБМ-ға сайлау науқанының жабық орындарына қол жеткізу және үгіт материалдарын орналастыру кезінде проблемаларға тап болғанын хабарлады,⁴⁷ ал басқалары жабық іс-шараларды тиімді үгіт құралы ретінде қарастырмайтынын және оның орнына үгіт-насихат пен әлеуметтік желілерді қалайтынын айтты. Жалпы, ДИАҚБ СБМ бірнеше кандидаттардың сайлау науқанын өткізу және оны қаржыландыру ережелерін түсінбейтіндігін атап өтті.

Facebook, Instagram және YouTube сайттарында барлық партиялардың, таңдалған кандидаттардың және ықпал етушілердің онлайн-науқанын ДИАҚБ СБМ бақылап отырды. Instagram ең көп қолданылатын платформа болды. Партиялар өздерінің аккаунттарын үміткерлердің материалдарының айрықша мазмұны мен репосттарын, негізінен оқиғалар туралы бейнероликтерді, фотосуреттер мен сайлау плакаттарын орналастыру үшін пайдаланды. Партиялар арасында «*Respublica*» және «*Amanat*» жарияланымдар жиілігі мен қатысуы бойынша көш бастады. Бір мандатты үміткерлер арасында жалпы динамикалық және ашық өзара

⁴² Бұл [платформа](#) Парламенттегі билеуші партияның көпшілігіне бәсеке болуына мүмкіндік берді және азаматтарды өзін-өзі ұсынған кандидаттарға дауыс беруге шақырды.

⁴³ Заңнамада осындай іс-шараларды өткізу үшін арнайы бөлінген орындар көзделген.

⁴⁴ 2020 жылғы [Бейбіт жиналыстарға құқық туралы No. 37 жалпы тәртіп ескертпелерінің \(21-бап\)](#) 73-тармағында "хабарлама режимдері, өз тарапынан, іс жүзінде авторизация жүйесі ретінде жұмыс істемеуі тиіс" делінген.

⁴⁵ Алматыда 19 ақпанда ашық ауада бірнеше шағын митингілер (бір мандатты округтер бойынша үміткер өзін-өзі ұсынған кандидаттар), 4 наурызда (ЖСДП), 10 наурызда (ҚХП) және 9 наурызда («*Ақ жол*»), сондай-ақ Астанада 10 наурызда («*Baytaq*») және 11 наурызда (ЖСДП) өткізілді және өңірлерде бірнеше өзін-өзі ұсынған кандидаттар өткізді. Ашық митингілерді өткізуден бас тарту себептерінің қатарында ДИАҚБ СБМ әңгімелесушілері ауа-райының қолайсыздығын, ресурстардың жетіспеушілігін және рұқсат алуға байланысты бюрократиялық кедергілерді атады.

⁴⁶ Астана *әкімдігі* 5, 10, 11, 12 және 16 наурызда бір мандатты округтер бойынша үміткерлер Амангелді Джахин мен Марат Жыланбаевқа («*Алға Қазақстан*») өтетін орынға тапсырыс бар деп уәж айтып, митингілер өткізуден бас тартты. Кейінірек екі үміткер де мерзімінен бұрын үгіт-насихатқа байланысты тіркеуден шығарылды.

⁴⁷ *Әкімдіктер* бөлінген сайлау науқанын өткізуге арналған үй-жайларға қол жеткізудегі қиындықтар туралы өзін-өзі ұсынған кандидаттар, атап айтқанда Алматы, Өскемен, Тараз және Түркістан қалаларында ДИАҚБ СБМ хабарлады.

әрекеттесу байқалды. Тұтастай алғанда, жағдай барлық жарыстарда бейтарап немесе позитивті болды, кейбір мажоритарлық қағидат бойынша үміткер кандидаттардың шынайы сыни мазмұны болды. Кейбір танымал YouTube арналары сайлау алдындағы пікірталасқа орын бөліп, кандидаттарды дебатқа шақырды. Көптеген жазылымшылары бар бір мандатты округтан үміткер танымал кандидаттар онлайн кеңістікті ұсынды және басқа өзін-өзі ұсынған кандидаттарды, кейде өздерінің сайлау округтерінен ұсынды. Сонымен қатар инфлюенсерлердің онлайн-посттары журналистерге жасалған шабуылдар мен сыбайлас жемқорлыққа арналды.

Науқанда гендерлік мәселелер маңызды орын алған жоқ. Сайлауалды баяндамаларда кейде әйелдер туралы айтылғанымен, бұл көбінесе олардың аналардың рөліне және әйелдердің зейнеткерлік жасының төмендеуіне қатысты болды, бұл бұрыннан келе жатқан гендерлік стереотиптерді көрсетеді.⁴⁸ Сонымен қатар, партияның көрнекті әйел кандидаттарды насихаттау әрекеттері шектеулі болғанымен, бірқатар танымал әйелдер өзін-өзі кандидат ретінде ұсынды. Әйелдер ДИАҚБ СБМ бақылаған 44 науқанның іс-шараларына қатысушылардың шамамен 49 пайызын құрады. 17 іс-шара барысында әйелдер баяндамашы ретінде белсенді қатысты. ДИАҚБ СБМ бақылаған жиырма науқанды өткізу орындарында мүмкіндігі шектеулі жандар үшін қолжетімділік ұсынылды. ДИАҚБ СБМ науқан кезінде ұлттық азшылықтарға қатысты қандай да бір кемсітушілік риторика туралы хабарлаған жоқ және байқаған жоқ. Кейбір байқауға қатысушылар сайлау науқанында қазақ тілі мен ұлттық өзіндік ерекшелікті тақырып қылды.

Сайлау науқанын қаржыландыру

Сайлау науқанын қаржыландыру сайлау туралы заңмен егжей-тегжейлі реттеледі және ОСК қаулыларымен толықтырылады. Соңғы түзетулер ДИАҚБ-ның жеке қайырымдылыққа шектеулер енгізу туралы алдыңғы ұсынысына қатысты болды.⁴⁹ Алайда қаржылық ақпаратты ашуға және тиімді қадағалауға қатысты ұсыныстар орындалмады.

Саяси партиялар өз науқандарын өз қаржы көздерінен, жеке және заңды тұлғалардың қайырымдылықтары арқылы қаржыландыра алады.⁵⁰ Партиялық тізімге үміткерлер өз науқандарын өз партияларының сайлау қоры есебінен қаржыландырады. Жалпы, саяси партиялар сайлау науқандарын қаржыландыру ережелеріне қатысты айтарлықтай алаңдаушылық білдірген жоқ. Мажоритарлық қағидат бойынша үміткер кандидаттар өз науқандарын азаматтар мен ұйымдардың, соның ішінде науқанның міндетті банктік шоты арқылы жіберілген саяси партиялардың өз қаражаттары мен қайырымдылықтары арқылы қаржыландырды.⁵¹ Бірнеше мажоритарлық қағидат бойынша үміткер кандидаттар ДИАҚБ СБМ-ға науқанның арнайы шоттарын ашудағы және басқарудағы қиындықтар туралы хабарлады, бұл олардың науқанының басталуын едәуір кешіктірді.⁵² Заңнамада мұндай кідірістерді уақтылы жою қарастырылмаған, нәтижесінде кейбір үміткерлер өз қызметін қаржыландыру үшін жеке қаражат пен қайырымдылықты пайдалана алмайды.⁵³

⁴⁸ Әйелдердің ана ретіндегі басты рөлі Халықаралық әйелдер күніне байланысты бірнеше рет атап өтілді.

⁴⁹ Жеке тұлға үшін 7 миллион теңге; ұйымдар үшін 35 миллион теңге.

⁵⁰ Науқанға жұмсалған саяси партияның меншікті қаражаты 350 миллион теңгеден аспауға тиіс, ал азаматтар мен ұйымдардың қайырымдылықтарының жалпы сомасы 700 миллион теңгеден аспауға тиіс.

⁵¹ Кандидаттың өз қаражаты 14 миллион теңгеден аспауы тиіс. Азаматтар мен заңды тұлғалардың жарналарының жалпы сомасы 35 миллион теңгеден аспауы тиіс.

⁵² Мысалы, бірнеше үміткерге басқа банкідегі қаржылық қарыздарға байланысты банктік шот ашудан бас тартылды. Науқан 18 ақпанда басталғанымен, кейбір банктік шоттарды ашу үміткерлердің салық декларацияларын тексеру мерзімі 5 наурызға дейін кешіктірілді.

⁵³ ДИАҚБ СБМ кездескен кандидаттар ресми шағым бергісі келмейтіндіктерін сайлау өткізудің қысқа мерзімдері банктің шешімдеріне қатысты мұндай шағымдарды қамтымайтындығымен түсіндірді.

Сайлау туралы заңда арнайы шотты қажет етпейтін өзін-өзі ұсынған кандидаттарға мемлекеттік субсидиялар қарастырылған: үміткерлер қызмет көрсетушілерге келісімшарттар мен шот-фактураларды ұсыну арқылы осы субсидияларға өтініш береді.⁵⁴ Үміткерлер бұл қаржыландыру механизмін жалпы бағалағанымен, төлемдерді өңдеу тым ауыр және уақытты қажет етеді деп тапты. Атап айтқанда, науқан басталғаннан кейін екі аптадан кейін салық декларациясы тексерілгенге дейін бірнеше үміткерге мұндай төлемдерден бас тартылды.⁵⁵ Сонымен қатар, тіркеуден шығарылған үміткерлер жұмсалған мемлекеттік қаражат үшін жауап береді. Жалпы алғанда, әртүрлі әкімшілік кедергілер мажоритарлық жарыстардағы сайлау науқанының мүмкіндіктерінің теңдігіне теріс әсер етті.

Сайлау комиссияларына сайлау науқанының кірістері мен шығыстарын қадағалау өкілеттіктері берілген.⁵⁶ Заңнама талаптары сайлау әкімшілігіне партиялар мен кандидаттардың қаржылық жарналары мен шығындары туралы егжей-тегжейлі ақпарат жинауға мүмкіндік бергенімен, сайлау комиссиялары ешқандай тексеру жүргізбейді, тек есептердегі деректерді банк ұсынған мәліметтермен салыстырады, бұл науқанды қаржыландыруды қадағалауды тиімсіз етеді. Заң қаржылық есептерді, бірақ сайлауалды жарысқа қатысушылардың әрқайсысы бойынша кірістер туралы жиынтық ақпараттың ғана жариялануын көздейді. Нәтижесінде, бұл ашықтықты төмендетіп, сайлау күніне дейін кандидаттарды қаржылық қолдау көздері туралы ақпарат алуға мүмкіндігі жоқ сайлаушыларға кедергі келтірді, бұл ашықтықты азайтады.⁵⁷

Бұқаралық ақпарат құралдары

Медиа ортаға мемлекет айтарлықтай әсер етеді. Теледидар саяси негізгі ақпарат көзі болып қала берсе де, әсіресе ауылдық жерлерде, онлайн БАҚ пен әлеуметтік медиа ірі қалаларда танымал бола бастады. Бұл жерде қоғамдық хабар таратушылар жоқ, тек мемлекеттік немесе жеке, бұқаралық ақпарат құралдарына иелік етудің ашықтығы шектеулі.⁵⁸ Медиа нарыққа бөлінетін мемлекеттік қаржыландырудың едәуір көлемі әсер етеді, бұл жиі ашық емес жүргізіледі.⁵⁹

Конституциямен кепілдендірілген пікір білдіру және бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығы ақпаратқа шектеулі қол жетімділікті, қорлау үшін қылмыстық қудалауды, көрінеу

⁵⁴ Верификация процесінен кейін тиісті төлемдер жергілікті атқарушы органдардың шоттарынан тікелей қызмет көрсетушілерге төлем жүргізіледі.

⁵⁵ Сонымен қатар, кейбір қызмет провайдерлері төлем алынғанға дейін материалдар жасаудан және қызмет көрсетуден бас тартты, дегенмен төлем құжаттарды тексергеннен кейін 10 күн ішінде жасалуы мүмкін.

⁵⁶ ОСК пропорционалды дауыс беруді қадағалайды, ал АСК/ОСК мажоритарлық жүйе бойынша сайлауалды жарысты қадағалайды.

⁵⁷ ДИАҚБ СБМ-ның бірқатар сұхбаттасушылары кейбір сайлауалды науқанға қатысушылар саяси партиялардан қаражат ала отырып, өзін-өзі ұсынушылар ретінде сайлауға түсті деп болжады.

⁵⁸ Бүкіл ел бойынша хабар таратуға [тіркелген](#) 23 телеарна бар. *Qazaqstan* мемлекеттік медиахолдингі төрт телевизиялық арнаны басқарады және «Еуразия «бірінші арнасы» акцияларының 80 пайызына иелік етеді; «Хабар» мемлекеттік медиахолдингі және «Мир» Мемлекетаралық телерадиокомпания әрқайсысы үш телевизиялық арнаны басқарады. Президент телерадиокешеніне «Жібек Жолы» иелік етеді. «Аманат» партиясы «Астана» телеарнасына тікелей иелік етеді. Қалған 10 жеке хабар таратушы компанияның тек 2 хабар таратушысы бар - КТК және 31 арна жаңалықтарды таратады. САҚХП [No 34 Жалпы тәртіп ережелерінің](#) 40-тармағында» [...] Мемлекет бұқаралық ақпарат құралдарын монополиялық бақылауға ие болмауы керек және бұқаралық ақпарат құралдарының плюрализмін ынталандыруы керек» делінген.

⁵⁹ БАҚ бөлетін мемлекеттік қаржыландыру көлемі Қазақстанның барлық жарнама нарығымен салыстыруға болады. 2022 жылы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі (АҚДМ) бюджетке «мемлекеттік ақпараттық саясатты жүргізуге» 55,4 млрд теңге бөлді. Жергілікті өзін-өзі басқару мекемелері ұлттық және жергілікті бұқаралық ақпарат құралдарына қаражат бөледі. [Орталық Азия жарнама қауымдастығының](#) мәліметтері бойынша, 2022 жылы бүкіл медиа жарнама нарығы 74,5 млрд теңгені [құрады](#). АҚДМ мемлекеттік қаржыландыруды алатын жеке бұқаралық ақпарат құралдары туралы ақпаратты ашпайды.

жалған ақпарат таратуды,⁶⁰ сондай-ақ Президентті қоса алғанда, мемлекеттік шенеуніктерді жала жабу мен қорлауды қамтитын халықаралық стандарттарға қайшы келетін БАҚ саласындағы шектеулі құқықтық базамен бұзылады.⁶¹ Мұндай құқықтық база тәуелсіз сыни пікірлерді тежейді және кең таралған өзін-өзі цензураға ықпал етеді. Сыни көзқарастағы онлайн журналистер мен блогерлерді қорқыту мен қудалаудың көптеген соңғы жағдайлары да алаңдаушылық туғызады.⁶²

Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі (АҚДМ), *атап айтқанда*, хабар тарату, баспа және онлайн БАҚ үшін реттеуші және қадағалаушы орган болып табылады.⁶³ Соттардан басқа, АҚДМ және Бас прокуратура сотқа жүгінбестен көптеген бұзушылықтар негізінде веб-сайттарға кіруді шектеуге құқылы.⁶⁴ Науқан барысында АҚДМ негізгі ұлттық және аймақтық бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілерге мониторинг жүргізді. Әдістеме көпшілікке жария етілмеді және мониторинг нәтижелері сайлау күніне дейін жарияланған жоқ.

⁶⁰ Құқықтық база ақпаратқа қол жеткізудің кейбір негізгі кепілдіктерін қарастырғанымен, мемлекеттік органдардың қандай да бір ақпараттың «қупия» және «ішкі пайдалану үшін» екенін кеңінен түсіндіруі оны бұзады. ДИАҚБ СБМ-ның көптеген сұхбаттасушылары мемлекеттік шенеуніктер көбінесе сұралған нақты ақпараттан жалтарып формалды ресми жауап беретінін атап өтті. 2022 [Қазақстан бойынша GRECO Қорының бағалау есебінің](#) 295-тармағында «жұртшылықтың заңнама туралы ақпаратқа қолжетімділігі белгілі бір дәрежеде болғанымен, практикалық іске асыру дұрыс жұмыс істемейді, өйткені қазіргі уақытта ақпаратқа қол жеткізуді заңсыз шектеуді және ол үшін жазаны тиімді қараудың барабар тетігі жоқ» делінген. САҚХП [№ 34 Жалпы тәртіп ескертпелерінің](#) 19-тармағы мемлекеттерді «қоғамдық мүддені білдіретін ақпаратты ашық қолжетімділікте белсенді орналастыруға» және «осындай ақпаратқа оңай, жедел, тиімді және практикалық қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін барлық күш-жігерін салуға» шақырады.

⁶¹ Жала жабу 2020 жылы қылмыссыздандырылғанымен, жала жабуға қатысты бірқатар ережелер, соның ішінде қорлау және «көрінеу жалған ақпарат тарату» Қылмыстық кодекстің бөлігі болып қала береді және кең мағынада тұжырымдалған. Сонымен қатар, Қылмыстық кодексте мемлекеттік шенеуніктерді, Парламент мүшелерін және сот қызметкерлерін жала жапқаны, жала жапқаны және көпшілік алдында қорлағаны үшін қылмыстық қудалау қарастырылған және қазіргі Президенттің ар-намысы мен қадір-қасиетін ерекше қорғау қарастырылған. САҚХП [№ 34 Жалпы тәртіп ережелерінің](#) 38-тармағында «барлық қоғам қайраткерлері, соның ішінде мемлекеттер мен үкіметтердің басшылары сияқты жоғары саяси билікке ие адамдар заңды түрде сынға ұшырайды және саяси оппозицияға ұшырайды. [...] Заңдар тек күмәнданған адамның жеке басына негізделген қатаң жазаларды қарастырмауы керек» делінген. САҚХП [№ 34 Жалпы тәртіп ережелерінің](#) 47-тармағында қатысушы мемлекеттер жала жабуды қылмыссыздандыру туралы мәселені қарауы керек және кез келген жағдайда қылмыстық заңнаманы қолдануға ең ауыр жағдайларда ғана жол берілуге тиіс және түрмеде отыру ешқашан тиісті жаза болып табылмайды» деп атап көрсетілген.

⁶² 2022 жылдың қыркүйегінен бастап бұқаралық ақпарат құралдары мен «Әділ Сөз» медиа-ҰЕҰ Халықаралық сөзді қорғау қоры 50-ден астам кибершабуылдар, кибербуллинг, вандализм, қорқыту, қудалау, ұрып-соғу және автокөліктерді өртеу жағдайлары туралы хабарлады. 21 ақпанда полиция 2022 жылдың қыркүйегі мен 2023 жылдың 20 ақпаны аралығында шабуылдарға байланысты 18 адамды ұстағанын [хабарлады](#). Одан кейін полицияның тең [үйлестіруші](#) мен шабуыл [ұйымдастырушысын](#) тұтқындағаны туралы хабарламалар болды. Алайда, зардап шеккендердің барлығы ДИАҚБ СБМ тергеудің дұрыстығына және болжамды ұйымдастырушының тап сол екендігіне күмән келтірді.

⁶³ САҚХП [№ 34 Жалпы тәртіп ережелерінің](#) 39-тармағы мемлекеттерді «хабар таратуды лицензиялау жөніндегі тәуелсіз және жалпыға қолжетімді орган құруға» шақырады.

⁶⁴ 2022 жылы Әділет министрлігі 14000-нан астам веб-сайтты [жалпыұлттық](#) бұғаттауға [бастамашы](#) болды, оның 127-сі «жаман ақпарат» таратқаны үшін және 101-і жалған ақпарат таратқаны үшін. Әділет министрлігі бұғатталған веб-сайттардың егжей-тегжейлі тізімін жарияламайды, бірақ ДИАҚБ СБМ-ға егер олардың байланыс деректері көпшілікке қол жетімді болса, мұндай шешім туралы веб-сайтқа хабарлайтынын жеткізді. Бұғаттау әдетте бүкіл веб-сайтта жүргізілсе де, әлем веб-сайттарға кіру үшін шифрланған HTTPS протоколын кеңінен қолдану жеке веб-беттерге тыйым салу мүмкін емес екенін түсіндірді. БҰҰ-ның сөз бостандығы жөніндегі арнайы өкілінің 2011 жылғы [баяндамасының](#) 70-тармағы мемлекеттерді «бұғатталған веб-сайттардың тізімдерін және әрбір веб-сайтты бұғаттаудың қажеттілігі мен негіздемесі туралы толық ақпарат беруге» шақырады. Зардап шеккен веб-сайттарда олардың неліктен бұғатталғаны туралы түсініктеме берілуі керек. Қандай мазмұнға тыйым салынуы керек екендігі туралы кез-келген анықтаманы құзыретті сот органы немесе кез-келген саяси, коммерциялық немесе басқа негізсіз ықпалға тәуелсіз орган қабылдауы керек. САҚХП [№ 34 жалпы тәртіп ережелерінің](#) 44-тармағын қараңыз.

Барлығы 90 хабар таратушы БАҚ, 180 баспа және 195 онлайн БАҚ және 40 онлайн платформа пайдаланушылары ОСК-ға өз прејскуранттарын ұсынды, ал 2170 БАҚ пен онлайн пайдаланушылар ақылы саяси жарнамаларды сату бойынша АСК-ға прејскуранттарын ұсынды. ДИАҚБ СБМ БАҚ мониторингі барысында «*Amanat*» жарнаманың ең көп бөлігін, одан кейін ХСДП және «*Respublica*» сатып алғанын атап өтті. ОСК 16 наурызда «*Хабар*» телеарнасында ресми пікірталас ұйымдастырды. Жеті саяси партия *Qazaqstan TV* және *КТК*-да уақыт ұтып, тағы екі пікірталас ұйымдастырды. Барлық үш пікірталас негізінен әлеуметтік және экономикалық мәселелерге бағытталған. Пікірсайыс форматы партиялар арасындағы өзара әрекеттесуді қарастырғанымен, байқауға қатысушылар оларды негізінен сайлаушыларға жүгіну алаңы ретінде пайдаланды. Әйел кандидаттар үш пікірталастың екеуіне қатысты. Бірнеше жаңалықтар сайттары мен YouTube арналарында Алматыда мажоритарлық жүйе бойынша үміткерлер арасында пікірталастар жүргізілді.

Сайлау туралы заң мен ОСК қаулысы бұқаралық ақпарат құралдарын бәсекелестерді объективті түрде жариялауға және олардың ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіруі мүмкін материалдарды жариялаудан бас тартуға міндеттеді. ДИАҚБ СБМ бұқаралық ақпарат құралдарының мониторингі «*Хабар*», «*Qazaqstan TV*», *КТК*, «*Еуразия*» бірінші арнасы» және «*31 арна*» телеарналары саяси партиялардың әрқайсысының сайлау алдындағы қызметін бір жаңалықтар шығарылымында тең негізде ғана үстірт жариялағанын атап өтті.⁶⁵ Әр партия саяси маңызды жаңалықтардың 6 пайыздан 10 пайызға дейін қамтыды, мажоритарлық қағидат бойынша үміткерлер кандидаттар негізінен еленбеді. «*Жібек жолы*» теледидары байқауға қатысушыларды жариялаудан қалыс қалды, дегенмен олардың жаңалықтардағы репортаждары сайлауға қатыспаған «*Amanat*» партиясының кейбір жоғары дәрежелі мүшелері үшін алаң болды. Барлық хабар таратушылар Үкімет пен Президенттің қызметін бейтарап немесе позитивті түрде кеңінен жариялады. ДИАҚБ СБМ Алматы қаласын қоспағанда, көптеген өңірлерде науқанды жариялауға бұқаралық ақпарат құралдарының шектеулі қызығушылығын атап өтті. Жалпы, жаңалықтарды, тергеулерді және аналитикалық материалдарды шектеулі қамту сайлаушылардың саналы таңдау жасауына көмектескен жоқ.

Веб-сайттардағы қамту негізінен үкімет пен Президентке бағытталған. Веб-сайттар *vlast.kz*, *kaztag.kz*, *orda.kz* және *ulysmidia.kz*. негізінен Алматы облысындағы мажоритарлық жүйе бойынша кандидаттардың қызметіне басты назар аударылды, олар жиынтығында тиісті саяси қамтудың 11-ден 28 пайызына дейін алды. «*Amanat*» 2-ден 5 пайызға дейін, ал қалған алты партия тиісінше 0-ден 2 пайызға дейін қамтылды. Сәйкесінше *tengrinews.kz* пен *zaq.kz* әрқайсысы «*Amanat*»-қа хабар тарату көрсеткіші 4 пайыз, бұл ретте қалған партиялардың әрқайсысысында көрсеткіш кемінде 1 пайыз. Сайлау туралы заңға енгізілген соңғы түзетулер бұқаралық ақпарат құралдарының ережелерін барлық онлайн-платформа пайдаланушыларына, соның ішінде әлеуметтік желілерге және Telegram немесе WhatsApp сияқты чат-мессенджерлерге таратты. ДИАҚБ СБМ-ның көптеген сұхбаттасушылары барлық пайдаланушыларды қамтитын мұндай кең талаптар заңның таңдамалы қолданылуына әкелуі мүмкін деген пікір айтты. АҚДМ әлеуметтік желілерге жүргізген мониторингі негізінен мерзімінен бұрын үгіт-насихат жүргізуге, үгіт материалдарын жариялауға және қоғамдық пікірді сұрауға қатысты 150-ге жуық сайлау заңнамасын бұзу фактілерін анықтағанын хабарлады. Бұзушылықтар туралы барлық ақпарат бас прокурорға жіберілді.

Әйелдердің жоғары дәрежелі партиялық және үкіметтік шенеуніктер арасындағы шектеулі өкілдігі бұқаралық ақпарат құралдарының жаңалықтарында көрініс тапты. Мониторинг жүргізілген телеарналарда әйел кандидаттардың науқанын жария ету жалпы кандидаттар қызметін жаңалықтарда жариялаудың жалпы көлемінен 3 пайыздан 14 пайызға дейін құрады.

⁶⁵ Науқанның ресми кезеңінде ДИАҚБ СБМ алты телеарнаның («*Хабар ТВ*», «*Qazaqstan TV*», «*Жібек жолы*», *КҚК*, «*Еуразия*» бірінші арнасы және «*31 арна*») және алты веб-сайттың мазмұнын прайм-таймда трансляциялануын қадағалады (websites (*tengrinews.kz*, *zakon.kz*, *vlast.kz*, *kaztag.kz*, *orda.kz* және *ulysmidia.kz*)).

ДИАҚБ СБМ жүргізген бұқаралық ақпарат құралдарының мониторингі жынысы бойынша тікелей кемсітушілікті анықтаған жоқ.

Сайлау дауларын шешу

Сайлаудың нормативтік-құқықтық базасы сайлау өткізу органдарының дауларын мамандандырылған әкімшілік соттардың және жоғарғы соттың шешуін көздейді. Сайлау туралы заң және Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі сайлауға байланысты дауларды шешудің ақылға қонымды мерзімдерін белгілейді.⁶⁶ Оң тұсы, шағымдар мен апелляциялар комиссиялар мен соттарға электронды жүйе арқылы берілуі мүмкін. Сот отырыстарына онлайн қатысуға болады, бұл талапкерлер мен жауапкерлерге қолжетімділікті едәуір жеңілдетеді.

ОСК ДИАҚБ СБМ-ға сайлау күніне дейін 451 шағым түскенін және 223 шағымға жауап бергенін хабарлады. Алайда, ОСК дерекқорында сақталған шағымдар мен басқа да хабарламалар туралы ақпарат жалпыға қолжетімді емес және ОСК-да шағымдарды қарау процесінде ашықтық жоқ. ДИАҚБ СБМ қатысқан ашық отырыстарда бірде-бір шағым қаралған жоқ.

Кандидаттарды ұсынуға байланысты шағымдар жоғарғы сотқа одан әрі шағымдану мүмкіндігімен мамандандырылған әкімшілік соттарға жіберіледі. Жоғарғы соттың деректеріне сәйкес, жалпы алғанда мұндай шағымдардың шамамен 45-і, негізінен, 10 жыл тұру талаптары аясында және осының салдарынан үміткерлерді тіркеуден бас тартуға байланысты болды.⁶⁷ Бірнеше аймақтарда мамандандырылған әкімшілік соттар округтік сайлау комиссияларының елде тұру талаптарын жетік түсіндірмеуіне байланысты бір мандатты округтер бойынша кандидаттарды ұсынудан бас тарту туралы шешімдерін жойып, тиімді қорғаныс құралын ұсынды. Оңтайлысы, осы сот прецеденттерінен және ОСК-ның кейінгі түсіндірулерінен кейін елде тұру мерзімін санау тәжірибесі өзгертіліп, бірнеше қабылданбаған кандидаттардың тіркелуіне әкелді.

Жоғарғы сот саяси партиялардан кандидаттарды және бір мандатты округтер бойынша кандидаттарды тіркеуге байланысты шешімдерге шағымдарды қарау үшін бірінші инстанция және төменгі инстанциялардың кандидаттарды ұсыну туралы шешімдеріне шағымдану үшін соңғы инстанция болып табылады. Жоғарғы сотқа берілген 62 шағымның 40-ы кандидаттарды салық декларацияларындағы сәйкессіздіктер негізінде тіркеуден шығаруға қатысты болды.⁶⁸ Жоғарғы соттың 14 округтік сайлау комиссиясының шешімдерін алып тастап, тіркеуден шығару туралы бірнеше істерді шешуі жағымды жаңалық болды; сонымен бірге, көп жағдайда жоғарғы сот округтік сайлау комиссиялары мен АСК шешімдерін күшінде қалдырды, кейде сайлау әкімшілігінің заңды формалистік түсіндіруімен келіседі.

Заң бойынша сот тыңдаулары жұртшылық үшін ашық болғанымен, іс жүзінде сайлауға қатысты істер бойынша сот отырыстарына қатысу мүмкіндігі әрқашан қамтамасыз етіле бермейді. Қолданыстағы сот әкімшілігінің электронды жүйесі бар, бірақ алдағы сот отырыстары туралы ақпарат жиі жаңартылмады және іздеуге қолжетімді болмады, бұл сайлауға байланысты тыңдаулар туралы жұртшылықтың хабардарлығын шектеді. Сот тыңдауларының көпшілігі, соның ішінде Жоғарғы сотта, тыңдау басталғанға дейін алдын-ала келісім бойынша ғана

⁶⁶ Сайлау әкімшілігінің шешімдеріне шағым берудің жалпы мерзімі 10 күн. Сайлау комиссияларында шағымдарды қарау үшін бес күн және төмен тұрған комиссиялардың шешімдеріне шағымдарды қарау үшін үш күн бар. Шағымдардың әртүрлі түрлеріне арнайы мерзімдер қолданылады. Сайлау комиссиялары сайлаушылар тізіміне енгізуге байланысты шағымдарды сол күні қарауға тиіс және олардың шешімдері одан әрі жеделдетілген сот қарауына жатады. Сайлауға дейін немесе сайлау күні бес күн ішінде берілген шағымдар дереу қаралуы керек.

⁶⁷ ОСК мәліметтері бойынша мамандандырылған әкімшілік соттарға кандидаттардан 27 шағым түскен.

⁶⁸ Оның ішінде 17 шағым қайтарып алу, өткізіп алған мерзімдер немесе сот юрисдикциясының болмауына байланысты қаралмады. ОСК кандидаттардан келіп түскен 55 шағым туралы хабарлады.

қолжетімді. Сот шешімдері Интернетте уақтылы жарияланбады, шағымдану уақыты келгенше және процесс аяқталғанға дейін кейінге қалдырылды.

Сайлаудағы қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылықтарға байланысты шағымдар мемлекеттік айыптаушыларға берілуі мүмкін, олар оларды бес күн ішінде қарауы керек. Сондай-ақ, прокурорлар сайлауға байланысты құқық бұзушылықтар туралы істерді өз бастамалары бойынша қозғай алады. Прокуратура әкімшілік құқық бұзушылық туралы соттарда қозғаған болжамды мерзімінен бұрын үгіт жүргізу жағдайлары әкімшілік айыппұл салуға әкелді. Сот шешімдері жеткілікті дәлелді болған жоқ және кандидаттарды тіркеуге дейін сайлау жарнасын төлеу үшін қаражат жинау мерзімінен бұрын үгіт-насихат болып табылатындығын түсіндірмеді.

Азаматтық және халықаралық байқаушылар

Заң сайлауды азаматтық және халықаралық бақылауды көздейді. Қоғамдық бірлестіктер мен коммерциялық емес ұйымдар азаматтық байқаушыларды ұсына алады. Ішінара ДИАҚБ алдыңғы ұсыныстарын орындай отырып, жақында өзгертілген Сайлау туралы заң азаматтық байқаушыларды аккредиттеудің ресми процесін енгізді. Заң бойынша аккредиттелген ұйымдар сайлаудың барлық түрлерін бір жыл ішінде, соның ішінде сайлау күніндегі процедураларды, дауыс беруді, дауыстарды санауды және қорытындылауды бақылай алады. Аккредитация алу үшін ұлттық ұйым сайлауды бақылауды өзінің жарғылық қызметтерінің қатарына қосуы керек.⁶⁹ Жалпы алғанда, байқаушыларды аккредиттеу жан-жақты болды. ДИАҚБ СБМ кейбір сұхбаттасушылары аккредиттеу процесінің ұзақтығына және қаражат жинау, байқаушыларды жұмылдыру мен оқыту сияқты дайындыққа ықпал етеді деп алаңдаушылық білдірді.⁷⁰

Сайлау күні

Жалпы сайлау күні тыныш және ұйымшыл өтті.⁷¹ Сайлау күні ОСК дауыс беру барысы, оның ішінде сайлаушылардың келуі туралы жаңартылған ақпаратты жариялады. Деректерге сәйкес, алдын ала келу көрсеткіші 54 пайыз, бұл ретте айтарлықтай айырмашылық Алматыда байқалды, онда бұл көрсеткіш 26 пайызды құрады. ХСБМ байқаушылары бюллетеньдерін берген сайлаушылардың саны мен ресми түрде алдын ала хабарланған келушілер саны арасында бірқатар сәйкессіздіктерді қатарынан анықтады.⁷²

ХСБМ 117 сайлау учаскесінде ашылу рәсімін қадағалады және 3-еуінен басқа барлық бақыланатын сайлау учаскелерінде ашылууды оң бағалады. ХСБМ дауыс беру процесін 1201

⁶⁹ Сайлау мәселелері жөніндегі Тиісті практика кодексінің 3.2 бөлімі «Ұлттық және халықаралық байқаушыларға сайлауды бақылауға қатысуға барынша кең мүмкіндік берілуін» ұсынады.

⁷⁰ ОСК ұлттық деңгейде өтінім берген 17 ұйымдардың 14-ін аккредиттеді, ал АСК 267 өтінімнің ішінен 238 ұйымды аккредиттеді. Көптеген аккредиттеуден бас тартылды, өйткені осы ұйымның аймақтық филиалдары бір уақытта өтініш берді және жеке заңды тұлға ретінде қарастырылмады; кейбіреулеріне бас тартылды, өйткені олардың жарғысында сайлауды бақылау қызметі көрсетілмеген.

⁷¹ Сайлауға бірнеше күн қалғанда Алматы, Астана, Бурлин ауданы (Батыс Қазақстан), Қостанай, Көкшетау, Петропавл және Шымкент *әкімдіктері «Алга, Қазақстан»* белсенділерінің 19 наурыздағы сайлауды өткізуге қарсы бейбіт жиналыстар ұйымдастыру туралы хабарламаларын қабылдамады. Сайлау күні тіркеуден шығарылған *«Алга, Қазақстан»* кандидаты Амангелді Джахин мен белсенді Марат Мұсабаев Астанада рұқсат етілмеген жиналыс өтетін жерге жақындауға тырысты деп ұсталды.

⁷² Сайлау күні бойы ХСБМ байқаушылары сайлаушылар тізімінде тіркелген сайлаушылар саны, олар келген кезде дауыс берген сайлаушылар саны, сондай-ақ олар барлық бақыланатын сайлау учаскелерінен кеткен кезде дауыс берген сайлаушылар саны туралы мәліметтер жинады. Бұл деректердің статистикалық талдауы бюллетеньдерін берген сайлаушылардың саны билік ресми түрде хабарлағаннан төмен болғанын көрсетеді. Сайлау учаскелерінің едәуір бөлігінде ХСБМ байқаушыларына тіпті сұрауы бойынша сайлаушылар тізімін алуға рұқсат етілмеді. Сайлаушылар тізіміне қарауға рұқсат берілген сайлау учаскелерінде сайлау учаскесінің қызметкерлері ұсынған деректер сайлаушылар тізімінде белгіленген қолдар санынан жоғары болды.

бақылаудың 97 пайызында оң бағалады. Дауыс беру процедуралары негізінен орындалды, бірақ ХСБМ кейбір бұзушылықтарды байқады. Сайлау учаскелерінің орналасуы бағаланғанымен, жалпы алғанда, дауыс беру үшін жеткілікті деп есептелсе де, байқалған сайлау учаскелерінің 3 пайызында дауыс беру құпиясы қамтамасыз етілмеген және сайлау учаскелерінің 4 пайызында адамдар көп болды. Сайлаушылардың топтық дауыс беруі және бюллетеньдерін суретке түсіруі сайлау учаскелерінің 3 пайызында және 5 пайызында байқалды.⁷³ Байқалған УСК сайлау учаскелерінің 16 пайызында СДК сақталмады, бұл процестің тұтастығына нұқсан келтірді.

УСК мүшелерінің шамамен үштен екісі көптеген төрағалар сияқты әйелдер болды. Уәкілетті емес тұлғалар байқалған сайлау учаскелерінің шамамен 5 пайызына қатысты. Дегенмен, олар әдетте УСК жұмысына араласпады. Саяси партиялар мен кандидаттардың байқаушылары мен сенімгерлері бақыланатын сайлау учаскелерінің басым көпшілігінде (91 пайыз) болды, негізінен «*Amanat*» партиясының атынан (84 пайыз), ал азаматтық байқаушылар бақыланатын сайлау учаскелерінің 82 пайызына қатысты. Дегенмен, байқаушылар бақыланатын сайлау учаскелерінің 12 пайызына дауыс беру процедуралары туралы нақты түсінікке ие болмады, ал ХСБМ байқаушылары бақылған сайлау учаскелерінің 5 пайызында шектеусіз дауыс беру процедураларын бақылай алмады, бұл процестің ашықтығына теріс әсер етті және толыққанды бақылауға кедергі келтірді.

Мүгедектігі әртүрлі тұлғалардың дауыс беру процесіне қол жеткізуін жеңілдету бойынша шараларға қарамастан, мүгедектігі бар адамдар үшін бақылған сайлау учаскелерінің 33 пайызында тәуелсіз қолжетімділік қамтамасыз етілмеген. Жоспарлау физикалық себептерге байланысты мүгедектігі бар сайлаушылар үшін жарамсыз болды және сайлау учаскесі сәйкесінше бақылған сайлау учаскелерінің 9 және 6 пайызында арнайы жабдықтармен қамтамасыз етілмеген.

Сайлау күні Бас прокуратура 66 шағым мен хабарлама алды және басқа адамның атынан дауыс беру және сайлау үнсіздігін бұзу туралы 25 іс қозғады. Кейбір саяси топтар мен жергілікті байқаушылар ХСБМ-ға олардың бақылау қызметіне кедергі келтіргені туралы ОСК мен прокуратураға шағымдар бергені туралы хабарлады.⁷⁴ Алайда, прокуратура бұл айыптаулар бойынша ешқандай әкімшілік істер туралы хабарлаған жоқ. ОСК жұртшылыққа да, ХСБМ сұранысы бойынша да алынған және қаралған шағымдар туралы ақпарат берген жоқ.

ХСБМ елеулі процедуралық қателіктер мен олқылықтарға байланысты байқалған 128 сайлау учаскесінің 58-інде дауыстарды санау жұмысын санын теріс бағалады. Дауыстарды санау процедуралары сақталмады және бақыланатын сайлау учаскелерінде 56 жағдайда дауыстарды санау нашар ұйымдастырылды. УСК мүшелері сайлаушылар тізіміндегі сайлаушылардың жалпы санын (65 жағдай) жариялай алмады, сайлаушылар тізіміндегі қолтаңбалар негізінде берілген бюллетеньдердің санын анықтай алмады (67 жағдай) және сайлаушылардың таңдауын әр бюллетень бойынша жариялай алмады (91 жағдай), маңызды салыстыру кезеңдерін өткізіп жіберіп, сайлаудағы дауыстарды санау процесінің тұтастығына күмән келтірді.

Бюллетеньдер 99 жағдайда сайлауалды жарыс/кандидат/партия бойынша сұрыпталғанға дейін есептелмеген және барлық дауыс беру жәшіктеріндегі бюллетеньдердің жалпы саны бақыланатын сайлау учаскелеріндегі 12 жағдайда дауыс берген сайлаушылар санынан көп болды. 32 жағдайда жарамсыз бюллетеньдер дәйекті анықталмады және 27 жағдайда анықталмады, сәйкесінше жарамсыз бюллетеньдер ақылға қонымды немесе дәйекті түрде анықталмады.

⁷³ Кейбір жағдайларда сайлаушылар ХСБМ байқаушыларына өздерінің бюллетеньдерін жұмыс берушілерге дауыс бергендерінің дәлелі ретінде суретке түсіретіндіктерін хабарлады.

⁷⁴ Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекске сәйкес сенім білдірілген аамдардың, БАҚ өкілдерінің және сайлауды бақылаушылардың заңды қызметіне кедергі жасау әкімшілік құқық бұзушылық болып табылады..

12 жағдайда сайлау учаскелерінде бөгде адамдар және УИК жұмысына басшылық жасаған немесе оған араласқан УИК-ке мүше емес адамдар байқалды. ХСБМ 8 жағдайда ресми хаттамаларға УСК мүшелері алдын-ала қол қойғанын және сайлаушылар тізімдеріндегі, нәтижелердегі немесе хаттамалардағы жазбаларды қасақана бұрмалаудың дәлелі болғанын байқады. Нәтижелер туралы хаттамалар толық толтырылмаған және 24 жағдайда қарындашпен толтырылған, ал 55 жағдайда хаттамаға енгізілгенге дейін сандар дауыстап айтылмаған. Бақылау жүргізілген 128 жағдайдың 42-сінде хаттамалардың қол қойылған көшірмелері көпшілік назарына ілінбеді.

Азаматтық байқаушыларда 49 жағдайда дауыстарды санау процедуралары туралы нақты түсінік болған жоқ, ХСБМ байқаушылары 38 жағдайда шектеусіз бақылау мүмкіндігіне ие болмады және бақылаулардың жартысынан көбінде бақылаушылар санау кезінде бюллетеньдердегі сайлаушылардың белгілерін анық көре алмады, бұл дауыстарды санау процесінің ашықтығына нұқсан келтірді. Жалпы, дауыстарды санау процесі 1990 жылғы ЕҚЫҰ Копенгаген құжатының 7.4-тармағына сәйкес бюллетеньдер есептеліп, әділ ұсынылды ма деген үлкен алаңдаушылық туғызды.⁷⁵

ХСБМ бақыланатын 47 АСК 12-сін қорытындылау процесін теріс бағалады, бұл негізінен ашықтықтың болмауына байланысты, өйткені байқаушылар процедуралар туралы нақты түсінікке ие болмады. 17 жағдайда ХСБМ байқаушылары процедураларды шектеусіз бақылай алмады, ал екі жағдайда оларға қорытындылау процесін толық бақылауға рұқсат етілмеді. Төрт жағдайда оларға тек УСК қорытындыларын бақылауға рұқсат етілді, онда олар дауыстарды санауды қадағалады. Бір жағдайда, ХСБМ байқаушылары олар келген кезде техникалық қызмет жабылғанын хабарлады және олардан таңертең кейінірек келуін сұрады, ал тағы бір жағдайда оларға қорытындылау жоғары деңгейде (ОСК) жүргізіледі деп хабарлағанын жеткізді.⁷⁶

Нашар ұйымдастыру жұмыстарына және орын тапшылығына байланысты 17 жағдайда және бақылау жүргізілген АСК толып кетуіне байланысты 6 жағдайда ХСБМ хаттамаларды қабылдау және құру талаптары жеткіліксіз болғанын атап өтті. АСК жұмысында 5 жағдайда елеулі процедуралық қателіктер мен олқылықтар байқалды. ХСБМ 2 жағдайда хаттамалардың қасақана бұрмалануы байқады, ал 16 жағдайда техникалық қызметкерлер УСК хаттамасының деректерін нәтижелердің жиынтық кестесіне енгізбеді. 4 жағдайда УСК мүшелері АСК хаттамаларына АСК-ның ресми шешімінсіз өзгерістер енгізді, ал 10 жағдайда УСК АСК-ның орын-жайында хаттамаларды толтырды. Аймақтық немесе жергілікті деңгейдегі сайлаудың егжей-тегжейлі нәтижелері жарияланған жоқ.

***Бұл есептің ағылшын тіліндегі нұсқасы жалғыз ресми құжат болып табылады.
Бейресми аудармалар қазақ және орыс тілдерінде қолжетімді.***

⁷⁵ ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 7.4-тармағында қатысушы мемлекеттер дауыстардың жасырын дауыс беру немесе баламалы еркін дауыс беру процедурасы арқылы берілуін және олардың ресми нәтижелерін жариялаумен адал есептелуін және хабарлануын қамтамасыз ететіні айтылған.

⁷⁶ Байқаушылар Астана және Өскемен өңірлерінде қорытынды шығару процесіне қол жеткізе алмады. Қызылорда, Өскемен және Павлодарда байқаушыларға дауыстарды санау кезінде барған учаскелік сайлау комиссиясын ғана бақылау құқығы берілді; Ақтауда АСК жабық деп танылды, ал Петропавлда байқаушылар округтік сайлау комиссиясына қайта жіберілді.

МИССИЯ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ ЖӘНЕ АЛҒЫС БІЛДІРУ

Астана, 20 наурыз 2023 ж. – Бұл алдын-ала тұжырымдалған мәлімдеме ЕҚЫҰ-ның Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюросы (ДИАҚБ) мен ЕҚЫҰ Парламенттік Ассамблеясы (ЕҚЫҰ ПА) қатысқан жалпы күш-жігердің нәтижесі болып табылады. Сайлау ЕҚЫҰ және басқа да халықаралық міндеттемелер мен демократиялық сайлау стандарттарына, сондай-ақ ұлттық заңнамаға сәйкес келетіндігін анықтау үшін бағалау жүргізілді.

ЕҚЫҰ-ның қазіргі төрағасы Ирен Хараламбидис ЕҚЫҰ-ның арнайы үйлестірушісі және ЕҚЫҰ қысқа мерзімді байқаушылар миссиясының жетекшісі болып тағайындалды, ал Райнхольд Лопатка ЕҚЫҰ ПА делегациясын басқарды. Эоган Мерфи 7 ақпаннан бастап орналастырылған ДИАҚБ СБМ басшысы болып табылады.

Бұл алдын ала қорытынды мәлімдеме сайлау процесі аяқталғанға дейін беріледі. Сайлауды түпкілікті бағалау ішінара сайлау процесінің қалған кезеңдерін өткізуге, соның ішінде дауыстарды санауға, қорытындылауға және нәтижелерді жариялауға, сондай-ақ сайлау күнінен кейінгі ықтимал шағымдарды немесе апелляцияларды қарауға байланысты болады. ДИАҚБ сайлау процесі аяқталғаннан кейін бірнеше ай өткен соң ықтимал жақсартулар бойынша ұсыныстарды қамтитын кешенді қорытынды есепті жариялайды. ЕҚЫҰ ПА өзінің есебін келесі отырысында ұсынады.

ДИАҚБ СБМ құрамына елордада 14 сарапшы және бүкіл ел бойынша орналастырылған 32 ұзақ мерзімді байқаушы кіреді. Сайлау күні ДИАҚБ ұйымдастыруымен 42 елден келген 404 байқаушы, оның ішінде 32 ұзақ мерзімді және 281 қысқа мерзімді байқаушы, сондай-ақ 77 мүшеден тұратын ЕҚЫҰ ПА делегациясы орналастырылды. Ашылу 117 сайлау учаскелерінде байқалды, ал дауыс беру бүкіл ел бойынша 1201 сайлау учаскелерінде байқалды. Дауыстарды санау 128 сайлау учаскелерінде, ал қорытындылау - 47 АСК байқалды.

Байқаушылар билікке сайлауды бақылауға шақырғаны үшін, сондай-ақ Орталық сайлау комиссиясы мен Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігіне көрсеткен көмегі үшін алғыс айтқысы келеді. Олар сондай-ақ басқа мемлекеттік органдарға, саяси партияларға және азаматтық қоғам ұйымдарына, сондай-ақ халықаралық қауымдастық өкілдеріне ынтымақтастықтары үшін ризашылықтарын білдіреді.

Қосымша ақпарат алу үшін, келесі байланыс нөмірлері бойынша хабарласыңыз:

- Иоган Мерфи, ДИАҚБ СБМ миссиясының басшысы, Астана қ. (+7 702 2193650);
 - Томас Раймер, СБМ баспасөз бойынша кеңесшісі (+7 702 219 3753)
- Мартина Баркер-Циганикова, ДИАҚБ сайлау жөніндегі кеңесшісі, Варшава қ. (+48 695 654 060);
- Андреас Бейкер, Сайлау департаментінің басшысы, ЕҚЫҰ АП (+45 60108126)

ДИАҚБ СБМ мекенжайы:

Park Inn қонақ үйі

Астана қ., 010000

Сары Арка, 8а, 9-қабат

Тел.: + 7 7172 670010; email: office@odih.kz